This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

M-440

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र M440 विषय काव्य.

नाव. शिशुपालवधम् (द्वितीयसर्ग).

लेखक/लिपीकार माघकविकृत.

पृष्ठ 19 काळ — पूर्ण/अपूर्ण

Checked 2012

M-440

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥श्रीगणेशाय नमः॥ अथास्मिन्सर्गे मंत्रवर्णनाय बीजमावपति॥ विधत्समाणेनेति॥ भू यं उत्संदेशामृतव्याने तरं घ्विप
त्समाणेन पड्गुणमिच्छुनाय जेः सत्रेतात्सूत्रटः शाज्जादेशः पार्श्वनप्र पाण्डुत्रेणउ षिच्छेरेणतस्ये दमित्यण् अन्यथास्त्री
भ्यो ठक्सात् ओहतः आकारतः कृपतेः कर्मणि क्तः संप्रसारणदीर्घौ तथा त्रेमि चैघं शिशुपाले प्रतित्तत्दाणे नाभि प्रतीआ
सितु व्ये रत्नव्यथीमावयः अमिरमागइति कर्मप्रवचनीयत्वेन घोगे द्वितीया बाप्रतिष्ठास्तु प्रक्षात्मिच्छतिष्ठतेः सत्रं ना
इमत्यपः पुरे द्विष रक्षरा रिः हुषोमित्र इति शातत्प्रत्ययेन लोकेत्यत्र द्विषः शतृ वा विचनमिति वैकल्पिकः षष्ठीप्रतिषेधः
कार्यद्वयेन स्त्रत्न कार्यस्तरकार्येकपेष्याकुलो विप्रतिषेधा कस्त्रपकलाच्च द्वपोः संदिहान आसीन् अनोम त्रस्यापृए वे
मंत्रबीजं संदेहं उपन्यस्य मंत्रोचितं देशमाह गुरुकार्येति अप्यसंदेहानेनतं अ सो ह रिरमिनमः पर्वदत्यवीभाव

वियद्दमाणेनाहृतः पार्थना पद्विषयमुद्रं अभिचैघं प्रतिष्ठास्तुराशीत्कार्यद्वयाकुलः १ गुरुकार्यानु
गो बिम्बोद्धांद्रीमम्मिनमः श्रियं साद्धवसीरिप्यां मयासाकाम दत्तसः २ जाज्वल्यमानाजगतः शांतयेस ॥
मुपेयुषी यद्यो निःष्टसभावेषामंसोनरङ्गि स्वीत्र्णी

कर्मप्रवचनीयत्वे द्वितीया॥ गुरुकार्यो ब्रहस्पतिशुक्रौ अनु
गाव अनुया पिनौ प्रसक्तां तां गमिष्यति विषयो गुणः शुक्रौ दैत्यगुरुः कार्य इत्यमरः चे इत्येमां चोदि श्रियं बिभ्रत्यन्नात्र
श्रीरनुलोमम्रियमिति निर्दर्शनाभेदः उ द्रवसीरि प्पांसाद्धं उद्भवबलरामाभ्यां सह सदः समा मासदत्तमसदः संप्रसारत्वा
दिति भावः सत्तेर्लेडि रूपमादित्वात् [illegible] ज्ञादेशः अत्र मनुः गिरिम्प [illegible] मारुत्यप्रसादेवारहोगतः अरण्ये [illegible] ला
केवा मेत्र [illegible] विनावि सि २ जाज्वल्यमाने तिजगतः शांतये अनुवद्वायसमुपेयुषी [illegible] लितान जाज्वल्यमानान् [illegible]
ले तीधातो रेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङः ता लोलुच इत्यादेशः [illegible] अं सोनरः गुरुषाएव शोविनो अग्र
यसेबांत्र पीद्विनिम्भ्यां [illegible] यजादेशो [illegible] ति उपसमा अव्या नीसे [illegible] परिष्ठताम् मितिरित्यमरः तस्यां

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वस्मात्मनि नीनेन त्वामिता बुद्धेः प्रकृतमनस्य अहं इत्यान्नाये नशास्त्र होवचनं प्रातिकूलम पित्रमात्वमेवेत्याशंक्याह षडिति दुष्प्रमेधा

६ षषान्ने दुर्पघसो मदबुद्ध्यो विमिश्रमाति चूप्रजामेघयोरिति समासान्तो ऽसिच्प्रत्ययः ग्रंथान्तरे ऽशुभसाहीन धीत्यपठित्वा

स्तुत्याः संधिर्विग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाख्यः षड्गुणाः कयः प्रमध्यं नो त्वाष्ट्रोव्यापृतस्त्वैः सिद्धयः पर्वतिकिण्णितैचेपसाध्याः

षुडुष्ठ

रक्ते त्रिरक्तानो संक्रान्तमाः इति षष्ठीसमासः विशेषवर्षं चुम्बनात् विकारार्थत्वं तेषु संक्रान्तप्रतिमाः क्रान्तप्रतिबिंबाः प्रतिमानेषु हि बिंबे प्रतिमेत्य
मरः तेत्रपर्णकाश्चितोत्सहायाः अपि एकादशानि तेषां सहाये इत्यादि निचूप्रसप्तः परितो मितः सर्वतः पर्यभिभ्यां चेति तसिप्रत्य
पः सर्वत्र सर्वेभि पार्श्वे वर्तमानानामपि पित्ते यो ह्रपेये या प्रतिबिंबम् यत्त्व यथुरम्यस्प्रहेतवे नाइवे स्तुत्प्रेक्षा च कामिरे पुरुष्यादे द्ववि
कारसमूहः तेन कृते क्षितिवक्ष्यामि तिष्ठन्नप्रस्पष्टेन विजः त्वंडनेपघ्यि मे स्तनेनिर्गवाहो च निर्पिष्टं तरसंप्रपेपा सा
दा ग्रेत्वरूपे पवामेत्रपेक्ष्य वशा धिनाविति कामेष्टकी येमंत्रमर्मे स्तनप्रावृषेति येथी दरूपतेन व्यापितस्यापि विज्ञेयोपलक्षणा
त्वादहोषइतिभावः ४ आंध्यासामाष्टरीति अभीत्रपेयान्तु तंगपीनत्रि आसनानि अध्यासामाष्टः अत्वृत तच्चः येषु उप
बिदाद्दस्पर्धः अधिरीड् ध्यासां कर्मेतिकर्मत्वं आस उपवेशने लिङ् द्वा पासप्रेत्यामप्रत्ययः कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि

रक्तास्ते मेषु संक्रान्त प्रतिमास्ते च काश्चिरे हकाकिनोपिपरितः पोरुषेप सुताइव ४ अध्यासामासु सत्तुंगहेमपी
ठानि यान्यमनी तैरूह केसरिक्रान्तत्रिकूटानिवरोपमा ५ गुरुद्वयाय गुरुणोरुभयोरपि कार्ययोः हरिर्विप्रतिषेधं त

त्वमिश्रनुप्रयोगः आम्प्रत्ययवत्त्वो नोनुप्रयोगस्येति कृञ एवेति नियमादत्तेनः (माचचक्षे विचक्षणाः ॥ ६ ॥
तमनेपदनैः पीठे केसरिणः सिंहैः क्रान्तान्नीत्रिकूटस्य त्रिकूटाद्रेः शिखराणामुपमा सादृश्यमहे ईडावहे कर्मणि लिट् स
प्रसारणं त्रीणि कूटानि यस्य इति अच्यर्थसंख्या कूटोपस्त्रीत्रिकूटं गमिस्पमरः उपमालंकारः ५ गुर्विति ॥ अथोपवेश
नेन रं विचष्ट इति विचक्षणाः कर्त्ता कर्तरि स्पुडिति त्यासकारः अन्नयोश्च प्रतिषेधी वक्तव्य इति च क्षिडः ख्योजादे
राभावः गुर्वोः उद्धवरामयोः पित्र्यस्पेष्ठभ्रात्रोः द्वायदम्पापसमर्थः गुरुणोर्महतोरुभयोः कार्ययोः पूर्वोक्तयोः तं विप्रति
षेधं विरोधमाचचक्षे ज्ञातवान् तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः ॥ ६ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ४४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्योतितेति कुंदं माघमवे: पुष्पविशेष: माघं कुंदपितमरः कुंद कुमलायानीवदंतापस्पतस्य कुंदकुमलायद्दतः अथ्यांत शुभ्र
शुभ्र इह षषडहे स्थितिभिति अयां तत्पूर्वपदबहुव्रीहिः समासो ज्ञेयो भाषिकोदनादेशः तस्पहृदे: सरस्वतीअंतः प्रधानासमासभा
कर्पतरमितसर्पः साघोत्तिताप्रकाशितायै: लोक्यैतैः स्थापितेव द्दालितेवस्त्रा तेणंपिता लं: अं र्ति हीत्यादि नापुगागमः
सितोहसः शुक्लवर्णाः कुंदानां तत्प्रत्यक्षीत्त्वाभवतस्वाभाविकपावर्णी शुद्धं स्मानैहेठके त्वमुत्त्मैहत्ते स्मितपूर्वमि भा
षीहदिरितिभाव: ॥७॥ कार्यविप्रति षेधं मि वै घतत्र स्वमतमावेदपिष्ठ संदितमानि त्वंताव लरिहरति नवकिशमि निभव
क्विरापुष्पद्वावां जवसरप्रदानायप्रसंजनायेत्यर्थः नोस्मा कंव वां क्षिपति दंभो स्पापनाय छ्यतेनतत्सिद्धांत त्वेनेत्यर्थः
तथाहि पूर्वरंगते स्मिन्निति पूर्वरंगः नाघस्यालातत्स्थे कर्मोपि पूर्वं सांउतिदत्ता रूपके अतः पूर्वरंगो नाम रंगप्रधानात्पोरं

द्योतितांत: समै कुंदकुमलाग्रदतः स्मितं ॥ प्रिपितोवाभवतास्य भवद्वर्णा सरस्वती ७ ॥ मवहितामवसर
प्रदानायवंशाभिनः पूर्वरंगः प्रसंगाय नाटकीयस्य वस्तुनः ॥८॥

गवि प्रक्रांतिकारीत्रो द्दीपा ठगी नवा दिव्याघनेकांगविशेषो नाघादीकर्तव्यः कर्मविशेषः तदुक्तं कसंततराजीयेप
व्याघवस्तुनः पूर्वरंगात्विघ्नोपशांतये कुशीलवाः प्रकुर्वति पूर्वरंगप्रकीर्तितिइति सपूर्वरंगः नाटके भवं नाटकीयं
तत्रवर्ण्यमिति सर्थः दृष्टांतस्थितंस्पवस्तुनः इतिप्रसिद्धस्पप्रसंगायप्रसंजनायप्रवर्तनायेतियावत् अतः प्रथममवा
दोतस्तोषयेतिभावः पूर्वरंगः प्रस्तावनेतिरंगतज्जनताद्विसंपूर्वरो गः विधायादौसूत्रधारेविनिर्गते प्रविश्यतद्वदपरः
काव्यमास्थापयेन्नटः प्रथम पूर्वरंगप्रवृत्तोः प्रस्तावनेतिचआरंभेसर्वनाघानामेतत्सामान्यमिष्यतेइति दिव्याद्रूपकाघु
क्तभेदविरोधादितिअत्रहरिवाक्यपूर्वरंगपोःप्रसंजकत्वसरूपसामान्यस्पवाकाद्दवेराक्षोतरेणाप्पकूनिदेशात्म
निवस्तुउपमालंकारः लक्षयंतकं ॥८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संप्रतिस्वमतमाह न रहीकृते निर्द्दिष्टां जितवैरे जयनन्त्री तैः इत्यत्र राजिसर्तिम्फ धुरयूरूघोगात्कर्मपिपवष्ठी श्रात्मनि
भीमाद्दमिः हे तुमिः कृत्तद्दः बह्व भाग प्रदा भाग धेयौ बलिः करः इत्यमरः ततश्चिः ईर्ष्यादिश्विदाश्च श्री तिगतिसंज्ञायां कुग
तिप्रादयः इतिनित्य समासः अपकरद्दा करद्दाः संपद्यमानाः तथा कृताः कृदहीकृताः भूपालापस्वसकुरीकृतेराजमंड
लः तथा सः हतोधर्मपुत्रः सपत्नाद्दुपपादेश्यातधर्मलोकान्तरे विवेशेति विश्वः अस्माद्दिनात्रस्माभिर्विनातीत्वर्थः इत्यादि
नेत्यादिनात्तीया विकल्यात्पंचमी इत्याये पागाय प्रेजयजो भीवं कायूवाचित्वपीता दिना संप्रसारणं नमस्त्वस्तीं
स्यादिनाखेन्हं पीं अलंसमर्थोभिहुर्मेवन्त्रमील भृशुर्भविशुर्भविता इत्यमरः ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुरिति च कारात् भुव स्नु
प्रत्ययः कित्वात्प्रत्ययः कित्वाद्गुणाभावः अतीजैः त्रयाश्रैवकान्यापानूपतपात्रेतिभावः नूपस्त्रौते जैत्रयात्राउनयानुसरणं
स्यात्तत्राहउज्जेष्ठमानइतिउत्तिष्ठमानोवर्द्धमानः उदोनर्ध्वकर्मणि स्थाघ्नेपदं परः श्राकुयप्योपनतेपरस्यं हितमानोगंप

भूर्हीकृतमपालीभात्र्निर्जित्वरैर्द्दिश्या विनापस्नदलैः मृत्युद्धिजायैतपसः स्सुतोपरे॥ उत्तिष्ठमानस्तुप
रोनोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता स मौ हिशिष्टो रागा तौ वर्द्धिर्द्यना वामयः सच १० न हृवेतालती सनुमे अत्यमपरा

चेष्टतापुंसेति शेषः नोपेक्षोनोदासीनेन द्रष्टव्य कुत्त हि॥ ध्याति पठ इदं इत्यनेनलोकमदोऽः खाकरोतिमा ११
यस्माद्वृत्सि नोवाद्धिष्य मायो लतः सदेति सत्तरेशोच प्तः स्य स नोपेरति विभाषापरस्मैपदं न चप्रघ्नत्र्पद्भ इतोऽग
माभवः आमयोव्याधिः रोग व्याधि गदामयः इत्यमरः सद्दुतुच्छः क्षिप्तः तीतिनैः समौ तुल्यवृत्तौ आख्याता वाख्यातौ
अल्पीयसोपि अरेर्वृद्धिर्महानर्थाय प्रयोगवतः अतस्तस्मात्उपेक्षालाडुभयानुसृतिः कुत इति भावः उपमानेकारः १०
नचैवंस्वार्थपरत्वदोषोलोकानुग्रहार्थत्वात् इत्याह प्रवृत्तेः इत्याशाये नाहनेतिसस्थविति अपवर्गमित्रमार्तनोमहारैः
पित्तृपसपदं तत्रादिभ्योज तस्याः सहत्स्थैघा भवेद्विपरिस्फलें न हरवात इति भावः मत्यमपरापध्यातिद्रव्येतीतित्वाव
पेत्यादिनापदं जपेज मद्दद्रामेजपश्रो चैतत्पश्यामस्यर्ध्रगगनमः अहोलोकदहनेमोऽः खाकरोतिदुःखमनुभावयतिदुःखो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्री

स॰ क॰ मा॰ स्वमत्ते मिगमयन्यह्मत्यंमुष्ठ मह्य तिमनेति तावद्भुवन्नेतत्प्रब पापर्यंत मित्यर्थः ममनु तमिदं अंगे त्वामंत्र णेइत्य च्यर्थ
२ अयबोसंधनार्थकाः स्युः ष्याद्भूपाउंग हे हे भोरत्नमरः वानुवयोरपि मुख्ययस्मदोः षष्ठी चतुर्थी द्वितीयास्थयो र्वाना
वाविति वा मादेशाः मते श्रूयतां विधौलो इत दपिमया श्रो मत्पमन्यथा संदेहो निवृत्ति रित्युभावः मुष्मे इ समदेः द्वितीय न३
स्तोतुत संदेहस्तत्रा हज्ञातसारः ज्ञाततत्तार्थोपिएकः कार्यं वस्तुनि कर्तव्यार्थे संदिग्धे संदेहो तेअनोमयासंदेह इत्यर्थः द्विह
उपचये कतीपिलङ् घत्वघत्वेस मान्येन विरोधस मर्थनरूपो र्थातिर न्यासः १२ यावदिति यावदित्ति माधवो हरिर्यावान र्धो याव
दर्थं यावद्रवधार णेर त्यपी भावः पदर्थं पदां नियमात्ता अभिधेयं संमितानाह्नृ त्पमित्यर्थः वाचमा ग पगरहे लाउ त्वेत्यर्थः
वि रतामतूह्ला मासथ्या ऊपरिश्मोर मद्रतिपरस्मैपदंतत याह्निम हीयो मऽन्न माः मह्लेता मि ते नाधेते तेमितभाषिणः तृष्णालाप
ममताव न्मतस्मि हे श्रूयतामंगवामपि ज्ञातसारो पि खल्वेकः संदिग्धे कार्यवस्तुनि १२ ॥ यावदर्थपदां वाचम
वमादाय माधवः विरराममहीयांस मकृतामितभाषिणः १३ ततः सपत्नापनयस्मरणानुशायस्फुरा ओष्ठेनरा
मोरामौष्ठबिंबं चुंबनचेतुना १४
निषेधाद्दितिभावः कर्णवद्दलंकारः ॥ १३ ॥ अथोष्टमि ति कुलकेनरामं वर्णयति ताकाम
वतारयति ततइति ततोरामो जगादे त्युत्तरेणान्वयः सपत्नोरिपुः रिपौवैरिसपत्नारातिप मष्टं त स्यापनयः अपकारः तस्यस्म
रणेनयोनुशयः पश्चात्तापः भवेदनुशयोद्वेषेपश्चात्तापानुबंधयोरिति विश्वः तेनस्फुरतीत्यनुशायस्फुरः तेनस्फुराओ
ष्ठेबिंबमिवेत्युपमितसमासः रामापा ओष्ठबिंबं यस्य तु बनेनविततोरामोष्ठबिंबं चुंबनवचेतुः तेनवितत श्मश्रु चुंबेच णायौ इतिस्ठ राम
चुम्बत्यपः ओ त्वोष्ठयोः समासेवापररूपं वक्तव्यं ते नौष्ठेनापत्तद्वितः समरसरूपतयाः समरसइति भावः उपमानुप्रासयोः सं ३
सृष्टिः ॥१४॥ ७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विवक्षितामिति विवक्षितांच्छद्दलाभिमानादग्रे वक्तुमिष्टां वचेर्भुजोपासनं तात्कर्मालिका तल्लापे विवक्षा तोरवदसपविलं
बेबोक्तिः प्रतिसे त्ह तां ताम आनुलेपान्विद्वक्षोऽर्थ विद्व कार्यं ज्ञस्य अतस्य पवनव्याधद्भवस्य गिरं ऊन्तरपक्षतां विद्वांत पक्ष
तां प्रापय्य तु स्वपमसस सक्षावलं बिलाद्विति भावः अनेन रामस्य अपूतो क्ता १६ घूर्णापुलितिाच्छनः मदिरालस्यादेन मध्यपा
नयो मरस्त्ये न पाटलिताः रसी कृताघूर्णीपरितोस्त्रेवसाः देव्याः चटनेपकृहिष्ठमयतीयनाशलादि अद्वितं यं बनसंको
नमितिभावः। तेनपरीरतेषु देयुटेयथा सौघूर्णापन्नामपान्त्रेतमव विकारोक्तिः उच्छिष्टपरिपूर्ते इत्यत्ररति
कालेषु स्त्रीणांश्रुऊं आदेवटकेप्तुनामितिस्मरणात्॥उच्छिष्टपानत्वविशेषस्याभासत्वाद्विरोधाभासोलंकारः॥१८
अभासत्वेविशेषस्यविरोधाभासरूपनेइतिलक्षणात १६ आश्लिषेतिपुनआश्लिषेत्नो लुपायाआलिंगने

लुब्धायाः वध्वाः स्तनयोः कार्कश्यस्यकाठिन्यस्य विवक्षितामर्पविदः स्तहृपाप्रतिसंहृतां प्रापयन्नपवन
व्याधेगिरिषुतरपक्षतां १५ घूर्णापन्नमदिरालसादमदपालोकितपुनीरेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटेसौ
१६ आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीं मत्वापयत्तपिमानोर्वरैर्वनमालां क्रोधानिलैः १७ इयत्स
घ्राणपाव्योमरस्तुरस्तोराठ काठिन्यीः द्विषद्वेषापरकोंगसंगिनीः स्व

लुब्धायाः वध्वाः स्तनयोः कार्कश्यस्यका
ठिन्यस्य साक्षिणीं उपदृष्टीं निजपीड्यमानतयेति भावः साक्षात्तद्रष्टारं संज्ञायामिति साक्षाद्रष्टादिति
प्रत्ययः वनमालां अभिमानो ष्टेः अहंकारस्तस्मैः मुखोनितैर्नि श्वासमारुतैर्म्लापयन् म्लानापयते च्यितास्वदरा
त्री देवः ओदब्ब्रतत्वेपुगागम ओम्लानेम्लानसंबंधा पिधानादहति इत्यावीकिः १७ इयतिपुनः संध्याको ओरु
पोष्ठ्याम्रिस्फुरंतीः तारकाः अनुकुर्वतीति तयोक्ताः स्फुरंतः दुर्वृत्तिरात्री देवेषारोषेणोपरक्ते अंगे वपुषि संगिनीः
सक्ताः स्वेदविप्रुषः स्वेदबिंदूनुद्वहति बिंदुद्वहताः प्रमोसो विप्रुषस्त्रियामित्यमरः इयत्र इधानः नाभ्यस्ताघौलुरिति उ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रोन्नसहृतिपुनः प्रकर्षेणोल्लसतोः कुंडलयोः प्रोतानां स्फूतानां पद्मरागदलानां पाणिकपत्राकलानां त्विषांकांत्याप्रो
तेति प्रपृथ्वीहेजः कर्मणिक्तेः पचनादित्वात्सं प्रसास्यो कलौ नगरासे गोनीजोत्तरीयंद्वौ भावारीत्तरासंगौ समौवहति
का नापासत्यानेनुनरीयंचेत्यमरः तस्यरूचं रूतपल्लावस्येमौ चौतपल्लवी चिह्वतल्लो हि तमिप्रणात च तपल्ल
वधियां कुर्वन्निस्पर्धः धूम्रधमलौ कृष्णलोहितौ वित्यमरवच नानअन्नाप्यमहच्चो नदीयत्वापोगात्तसाहरूपार्थे
प्रोक्षिद्दर्शनालंकारः १९ ॥ ककुभ्रीतिपुनः ककुभि कन्यायारेवसावक्त्रसंपातः अभ्युतरेवासेनच्छितसालध्वोधिवा
सोवासनापपासातेयानेनुखसौरभ्येवासितयेत्यर्थः संस्कारोगंधमाल्याद्यैः रक्षिवासनमुच्यते मदिरयाकृताउ
त्याधंकृतसंसर्गप्रियागंडूषगंधिनात्मिस्पर्धः अथवजोपोर उपसर्गे इत्यनुपसृष्टाद्दप्रत्ययविधानमुपविधानमुपस
ष्टात त्वाथेर्चन्ति प्रत्ययः सुरत्वामादः स्वमुखगंधविशेषं आमोदः सोतिनिर्हारत्यमरः उद्धमनउद्विरन अत्रमदिरा
मुखयोः स्वगंधविशेषाप्नेनरामामुखवेत्तं उद्धमपगंधस्वीकारात्तउपायोक्तोत्तरस्यात्मविशेषत्वेन पर्वसापेक्ष

प्रोक्षसत्कुंडलप्रोतपद्मरागदलत्विषा कृष्णोत्तरासंगरूचं विस्पृष्टयौ तापल्लवी ॥ १९ ककुभि कन्यावक्रां
तर्वासलब्धाधिवासया मुखासवोद्दमदिरयाकृतानुव्याधमुद्धमन २० जगाद वदनच्छद्मपद्मपर्यंतपा
तिनः नयन्मधुलिहः श्वैत्यमुदग्रदशनांशुभिः २१ अथभिः कृतेकंपदाव्यदेवेनादीनमनाहीनवमोरितंव

लाद्दंगांगीभावेन संकरः तद्रूपत्वगुणत्यागात्तद्गुणात्मानः चसप्ततस्पसपादितिपाकेवलस्तदेरर२
तिरिति ॥ २० ॥ जगादेति वदनाच्छितिच्छन्नकंपदं पद्मस्यान्तप्रदेशवदनमेवपद्मान्निस्यर्थः च्छलार्थ्द्रिश्चाद्धेनासत्यत्वे
प्रतिपादनरूपो पद्मवः तस्यपर्यंततयातिनः प्रांतवा ॥ रिणः मधुलिहं तीति मधुलिहः मधुपानेक्विप् उदग्रैः उच्चै
तैः दशनानांशुभिः श्वैत्यं धावल्यंनयन्नहरति तद्गुणालंकारः तस्य मधुसन्निधायकोपहवसायेदोष्टावान्नेनसं
करः ॥ २१ ॥ रामोजगादेत्युक्तं किंतद्दित्साकांक्षायांमाहपृच्छित घतवासदेनेनतदीनमित्यदीने अकातरं ना
स्ति आदीन वीपस्येत्यनादीनवं निर्दोषं आदीनवोदोषोमन्तरस्यमरः पदचर्ईरितं उत्तिष्ठमानस्तुपरइ स्तो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अपुमदेवप्रतिपादपिष्पन्नयातिशंयोपस्करोतिनैनदधिति लघुसंदिग्धं तन्मध्ये तद्वचोभवस्याबद्धुतरयावि स्त‿ न यानी
सर्थः द्विवचनविभक्तेरस्यादिना ईषत्सुनि बहोर्लोपो भवबहोरिति ईकारलोपो बहोः स्वभक्ता श्रद्धेरः वाचा नातिशय्यते
नातिरिच्यते हेतुं नाशक्यते गुर्वर्थत्वादिति भावः शीङः कर्मणि लट् अपकू अपङ्‌ यि क्ङिति रत्वयङादेशः ततः पाहितागदं धनो घा
तृ ६६ हतीति इंध नौ घ धकू का घ रा शिदाह कः भवोनपीत्वर्थः क्विपित्यर्थः क्विपिघत्वे भए भावः आशिः लिङ्घाप्रभयापूर्व
पोस्य पंअलोपम मपीति भावः नात्येति नाक्रामति तेजसं प्रभावत्प्रिव वेचसो वीव त्वे मले घ्यहे तुरि स्वर्थः अतो मा न ध्रुमपि
चप्रतिबिंबत योच्छ्वांना त्लंकारः २३ यद्विहरिवचोनातिशय्यते अलं ताहिंतावाविवागाडंबरे रत आह संदिग्धत्वेति आशीहरि
वचसो नातिशयित्वीयत्वाद्देवस्य विस्तरत्वो राः प्रपंचतरः प्रथने वाव शब्द इति घनप्रतिषेधो र्क्त रेरप्रमेवा वाचः संदिग्ध स्या

नैतलघ्वपिभूयस्यावचोवाच्यातिशय्यते इंधनौघवगप्याग्निः त्विषानात्येतिपूषणं २३ संदिग्धस्याप्यतो स्यैव
वाक्यस्यार्थगरीयसः सुवक्तरनरावाचोभाव्यमानाम बलमे २४ विरोधिवचसोमूकान्वागीशानपिकुर्वते

त्वाप्तरस्याप्यर्थे नागरीयसः सत्वकल्पस्येत्यर्थः अत्वपाद्देर संमग्धिग्ध्वंसा॥ उमनप्यनुलोमार्थान्प्रवाचः कृतिनो गिरः
र वद्धिस्यतो मुखेअत्तोभमनवृंधंचसत्त्वे सत्त्वविद्दोविदुः इति लक्षणात् अस्यैव वाक्यस्य नानास्य भाष्यमताः भाष्ये
समाः नित्यसमासः ह्मादौ जंतो च भक्तेसमानीतो विवतेक्ति वेसमातीता विरेत्र विधिति वेज पंतीत्याख्यानविशेषो भाष्यं
सन्त्र स्थ पदमादाय वाक्यैः सन्त्राणु कारिभिः स्वपदानि च वर्ण्यंते भाष्यं भाष्यविदो विदुरिति भाष्यात्मदेव विशेषप्र
कारानाय आव्योपतेनततिशयायप्रमाणोपेत इत्यर्थः उपमालंकारः २५ उत्वयानं सिद्धं तापि त्वात्त आद्बंप्र
तिरोधंतं हृदि निधाय त्रिभिः प्रस्या चष्टे विरोधीति कृतीनां कुशलानां गिरः। कर्त्रीः विरोधिवचसः प्रतिकूलवादिनो
वागीशान् वक्तृन् पि वदीवदावदूकान् वागीशो वाक्पतिः समाः स्वमरः मूकान् निर्वाचकुर्वते भजंती त्यर्थः अनु
लोमानुकूलोमोप्यभिधेयंयेषां ते अनुलोमार्थाः अनुकूलवादिनं नानजडानेमंदानवि प्रवाचः प्रगल्भवाचः कुर्वते अ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स० कमाध
५

न्चात्मनी तेन स्वामिनाबुद्धेः फलमनाग्रहह सांख्याये नष्ठाराणस्त्रक्षवनंप्रतिकूलमंगया। त्यमेवे सीशंकपाहचद्दि
त्रिदुष्टामेधायेषांते दुर्मेध सोमंदबुद्धयोपि मित्यमस्तिबूमजामेधयोरिति समासांतो। स्त्रिबूप्रत्ययअंप्यान अोथ
नसाहीनंधीत्यपठितागुवाः संधिविग्रहयानासन द्वैधीभावसमाश्रयाख्याः षट्गुणाः कथः प्रभुमंत्रोत्साहाख्यास्ति
स्रः सिद्धयः पूर्वैमिश्रत्रानित्रयसाध्याः गुरुषापर्लाभामकाः मात्स्यतित्रः प्रभुसिद्धिः मंत्रसिद्धिरुत्साहशक्तिश्चेति ३८
यः चेद्धिस्त्रयस्यानानि क्षयत्रिन्याये नोदयाख्यौ तेंवृद्धिः क्षयो स्वशक्ति सिद्धीः पूर्वीवस्थानरूप वयोपचयो ह्या नेतीत्रयइ
तिव्याकर्तुव्याख्यातुमलेसमर्थाः पर्यायवचनेपश्यतितिरंसुत्वमत्तपयः पूर्वांगतिपीवप्राकि विकलानांस्याद्विस्वरूपसंरव्ये
मात्रयाठकानोन्यश्रुतान्ते दुर्ध्वास्येनगात्कवचनाइतिआसि संधि अंतामरः संधिनीविग्रहेयानेमासनेद्वैधमाश्रय

षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः सिद्धयश्चोदयास्त्रयः। ग्रंथानधीत्य व्याकर्तुमिति दुर्मेधसोप्यलं २६ अनिर्लोडितका
र्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा निमित्तादपराद्धेषोर्धानुष्कस्येव वल्गितं ॥२७॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ष्याः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमंत्रजाः इत्यपरत्यानं वयस्थित्रिवर्गं तामिति वेदिनामिति तत्ता इति जिगीषोर्वस्था
करस्यामेकाह सिद्धिः चिरोवोदयः विजिगीषोरिति प्रीतियात्रायानं तपो मिश्रः प्रतिबद्धात्रः तोः कालप्रतीक्षाया
तु लीमवस्थानमासनं द्वैधस्य प्रबलो यथा चिकमासनस्मर्यपांद्वैधीभावः अरिणापीड्यमानस्य बलवदाश्रय
णं संश्रयः कोशदंडौ स्यात्तेजः प्रभावः कर्तव्यार्थ निश्चयो मंत्रः उत्साहः षड्गुणा वर्णितं मंत्रजा तत्र मन्त्रादिति सं
श्रयः २६ नन्वनालोच्य कार्य व्याख्यानेनसा तत्र आह अनिर्लोडितेति
अनिर्लोडितेनालोचितं कार्यं येन तस्याकार्यं कार्यमजानतः इत्यर्थः वाग्मिनोऽस्य संती वाग्मी वाग्मिपावहूकः वाचोयुक्तिपटु
र्वाग्मी वावदूकश्च वक्ता समः इत्यमरः वाचो ग्मिनिरिति ग्मिनिप्रत्ययः तस्य वाग्जालं वाग्गाडंबरो निमित्तात् लक्ष्यात्
वापहरणमिति तं लक्ष्यं इत्यमरः अपराद्धः इषुर्यस्य तस्य अपराद्धपृषत्कोसौ लक्ष्यात् च्युतसायकः इत्यमरः धानुष्कस्य

राम
५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रत्नं घट्कुणादि पाठमात्रेन मंत्र इति सिद्धिः स्वपं मंत्रस्वरूपमाह सर्वैति कार्योत्पत्तिसंघ्यादीनि शरीराणीव इत्युपमित
समासः व्यासो सौगतानामिति मिगात्रेषु सर्वकार्यशरीरेषु शरीरेषु सर्वकार्यहिल्पर्थः अंगानि स्कंधा इवेति रूप
वत्समासः तेषां पंचकं मुक्त्वा स्कंधपंचकमिवांगपंचकं हि त्वेत्यर्थः पंचपरिमाणमस्येति पंचकः संघः संख्यापाः संज्ञासे
घसत्राध्ययनेषु करस्तपः सुजातो भक्तिर्गर्जनी यायेषां सौगता बौद्धाः भक्तिः रत्नपरत्नप्रत्नयः तेषामन्य आत्मेवमहि
मंत्रामन्यो मंत्रो नास्ति कर्मफलयोगं भोगापुरुषपदुत्रसंपत्तिः देशकालविभागः विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिः पं
चांगानि पप्याह कामंदकः सहीयाः साधनोपायाः विभागो देशकालयोः । विपत्तेश्च प्रतीकारः सिद्धिः पंचांगमि
ष्यते इति रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः पंचस्कंधाः तत्र विषयप्रपंचो रूपस्कंधः ज्ञानप्रपंचो वेदनास्कंधः

सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वांगस्कंधपंचकं सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मंत्रो महीभृतां ॥२८॥ ७॥
मंत्रोपोध इवाधीरः सर्वांगैः संवृतैरपि चिरं न सहते स्थातुं परेभ्यो भेदशंकया ॥२९॥ ॥ ॥

वासनाप्रपंचः संस्कारस्कंधः एवं च चविधापरिवर्तमानो सौ ज्ञानसंतानस्वात्मेति बौद्धाः एवं यथा बौद्धानां स
र्वेषु शरीरेषु स्कंधपंचकातिरिक्तो आत्मा नास्ति तथा राज्ञो मुक्त्वांगपंचकातिरिक्तो मंत्रो नास्तीत्युपमालंका
रः तच्चात्मा कं सप्तमप्रभेवेत्यमेव यात्राकाल इति भावः २८ अथ मंत्रिणो धैर्ये पायविलेखेदोषमाह मंत्र
इति संवृतैर्गुप्तैः सर्वांगैः पूर्वोक्तैः पायादिभिः उपलक्षितो पि सर्वांगसंवृतो पि तो पि संवृतो गसंवृतो पीत्यर्थः मं
त्रो विचारः अधीरो भीरुः युध्यत इति योधो भट इव परेभ्यो अन्येभ्यो अमित्रेभ्यश्च परं दृष्टान्तमुक्त्वैषु प
रादिपरस्मात्मनो रक्तिभेदं मे देविदारणं तीयगामित्वं च न स्वपरेणो कथा चिरं स्थातुं विलेखितुमिच्छति मर्यः ॥

तथापि संतोषं हेयमाह संपदेति संपदा सुस्थिरमात्मानं मन्यत इति सुस्थिरंमन्यः स्वल्पप्राप्ती भवति आत्ममाने खश्च
प्रत्यये मुमागमः तस्याल्पसंतुष्टस्य तां संपदं विधिः परास्तु स्थिरमात्मानं मन्यत इति सुस्थिरंमन्यः स्वल्पः कृतकृत्यमान्य
वतैव कृतार्थो विधिर्दैवमपि न वर्धयति यो रुषहीनो तद्दैवमपि जुगुप्सते तत्र तु नैः परार्थ्याद्धितिभावः ॥३२॥ किं च नीति
सर्वस्वरूपपर्यालोचनयापि न विलंबेः कार्येत्यभिप्रायेणाह आत्मोदय इति आत्मनः उदयो वृद्धिः परस्य शत्रोः ज्यानिः हानिः
तिः वीज्याहान्वरिभ्यो निः इति लौपादिको निप्रत्ययः इति द्वयं इदं परिमाणमस्या इतीयती इदंकिमोरीश्की इति किमिदंभ्यां वो
घः इति वतुपृथुगतिश्चेति नीतिः नीतिसंग्रहः एतद्द्वयातिरिक्तेन किंचिन्नीतिपदार्थोऽस्तीति सर्वथा परत्र तथाप्यपा
दितत्परितंस वैपमस्येव प्रपंच इत्याह तदिति तत्तद्द्वयमुरीकृत्य अंगीकृत्य उरीकृतमुरीकृतमंगीकृतमपि समरं दूर्यादि

संपदा सुस्थिरंमन्यो भवति स्वल्पयापि यः । कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्धयति तस्य तां ॥३२॥ आत्मोदयः परज्यानि
र्द्वयं नीतिरितीयती । तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते ॥३०॥ पूर्णश्चंद्रोदयाकांक्षी दृष्टांतोऽत्र महार्णवः ।
तृप्तियोगः परेणापि न महिम्ना महीयसां ॥३१॥

विंशोऽध्येति गतिसंज्ञायां कृञ्गतिप्रादयः इति समासे ल्यबादेशः कृतिभिः कुशलैर्वाचस्पत्यं धाष्टर्यं वंकल्पं दात्वा
दल्लक्षणसलेषष्ठ्याः पतिपुत्रेत्यादिना सत्वप्नविसर्गाभावो मत्र छंदो विषयत्वात् ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्प्रत्ययः प्रतायते विस्ता
यते विस्तायते कर्मणि लट् तनोतेर्यकि इत्यात्वं तत्सिद्धा आत्मोदयार्थं परज्यानिरविलंबात् द्रुतं नयः तत्र तानि एकत्वात्र स्यादिति
भावः ॥३०॥ न तु महत्वोदयस्याकिंपरोच्छित्त्येत्याह तृप्तियोग इति महीयसां महात्मनां परेणापि प्रभूतेनापि महिम्ना
र्येण तृप्तिर्वो मः संतोषलाभो न अत्र तृप्त्यभावे पूर्णः सन्नपि चंद्रोदयाकांक्षी दृष्टांतो महार्णवो दृष्टांतो निदर्श
पोयस्मिन्नर्द्दष्टांतः निदर्शनं उपमानमित्यर्थः तत्र नराणां हेतुर्बलं बुद्धिः कार्याध्ययने संतुष्टा द्विजा न श्रासंतुष्टाश्च
हिमवज्जः सलज्जा गणिनेष्टा मिलिर्लज्जाश्च कुलांगनेति प्यापापदितिभावः नायं दृष्टांतालंकारः बिंबप्रतिबिंबभावे नौप

[illegible]

[illegible]

विं वलब्धरवोस्योज्ञानमइसाहस मलेतिमालिनी अभिमानवंतः परानू श्रा ज्ञतसमलंहलासमलघातअघंतः असंतम
नुनु मूलयंतइत्यर्थः समूलाहृतजीविषुहरत्नेन ग्रहइतिहत्तेणकुलप्रत्ययः कर्षाद्विषु यथा विध्यनुमयोगइति हेतेरनुप्र
योगः नो घंति किंतु हत्वैवो घंतीत्यर्थः तन्न हत्वैवो दयेअंचपतीत्यंधंगाढंतत्तत मोधत्तमंसं ध्यांतेगाढंधनमसमित्य
मरः श्रवसमंथेप्रस्तमस्य इति अवूप्रत्ययः प्रध्वंसितमंधतमसंयेनसः उदयात्मा गिरिश्रा वः इ विकिरदाहरणोदृष्टांतं
अत्रापि दृष्टांतोत्र महायोवइति वदुपमालंकारोनतु दृष्टांत इति डष्टव्यं ॥३३॥ किंचानुच्छिन्नचक्रानोः प्रतिष्ठे वदुर्घटेत्याह
विपद्यतामिति विपद्धेना नुमाविलीकृत्याविलमुत्तन्नमस्लावा अनुमत्यैत्यर्थः प्रतिष्ठादुर्लभा रवलु नच्याहि ऊर्द्धकं
कर्तेधूलिं खपरिभाविनीभूतिभा वः पंकनामनीलो अधः कृत्वैत्यर्थः नावतिष्ठते किंतु नीलैवतिष्ठतीत्यर्थः समवप्रवि

समलघातमघंतः परात्रोघंतिमानिनः प्रध्वंसितोधतमसस्तत्रोदाहरणं रविः ॥३३॥ विपद्यतामविलीकृत्याप्रति
ष्ठा खलु दुर्लभा अत्रोनीत्वा पंकतो धूलिमुदस्तं नावतिष्ठते ॥३४॥ ध्रियते यावदेकोपि रिपुस्तावत्कुतः सुखं पुरः क्लिश्ना
तिसोमंहि सैंहिकेयोसुरद्रुहां ॥३५॥

ध्यस्य इत्यानेन पदंश्वाकृमेदेन प्रतिबिंबावेन्ना दृष्टांतालंकारः ॥३४॥ न
चयंत्रिशत्रुपालनस्य काकोनोऽस्मान् किं करिष्यतीत्याशंक्याह ध्रियतइति एकोपि रिपुर्यावत् ध्रियते ऽवतिष्ठते धनंजय
नवस्थ्यनेइति धातोः सोदादिकालके तरिलङ् [illegible] दिस्थितिः ध्रियतइति [illegible] तावत्तदप्रध्रियते सुखं कुतः यावत्तावच्चसाक
ल्येविधाक्षिप्रमरः तथाहि सिंहिकापाअपत्यं पुमान् सैंहिकेयो राहुः तमस्तुराहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुंतुद इत्य
मरः स्त्रीभ्योढक् असुरद्रुहां देवानां पुरः अग्रे सोमं क्लिश्नाति बाधते प्रचुर्यात्सोमग्रहणं सूर्येनेतिभावः तस्मादेको
पि शत्रुःशेषत्वाइतिभावः आने रोषमन्यान तरोषं शत्रोः रोषं न रोषयेदिति नाल्पविशेषेणसामान्यसमर्थने
रूपोर्थातरन्यासः ॥३५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स. कमाघ०
७

ननु च द्वेष्ये चैद्यः किं नः करिष्यतीत्याशंक्यातस्य बलवत्त्वं तु मित्रामित्रबलाबलविवेकं तावत्करोति सखेति क्रियपाउ
पकृतापकाराभ्यत्स्वरूपमानिर्दिष्टं कृत्रिमं स्मृतं त्रिभिः क्रमेण नित्यसंसर्गात्सखा गरीयान्बलवान् शत्रुश्च कृ
त्रिमो गरीयान्कुतः हि यस्मात्तौ कृत्रिमौ मित्रशत्रू कार्यतः उपकारापकारहेतुकार्यवशात्तत्र भवति विनिरोधः उपका
र्योपाधेर्यावज्जीवमननुपायादस्यापेन मित्रामित्रभावो पानपायीति गरीयस्त्वमिति भावः सहजप्राकृतौ तु नैवमित्याह स्या
तामिति सहजातः सहजः एकशरीरत्वं वा भेवानंतरं सहजं मित्रं स्यात्तस्य हेयपयेतव्यस्यापाद्यः सहजशत्रुरपि तथा
मातुलादिप्रकृत्या सिद्धः प्राकृतः पूर्वोक्तः सहजकृत्रिमलक्षणरहितः स्वपर्यः तत्र विषयानंतरः प्राकृताः शत्रुः तद
नंतरः प्राकृतमित्रमपि स्वर्यतो सहजप्राकृतौ तु शत्रुमित्रे वा अमित्रौ मित्रे च स्यातां कदाचित्कार्यवशात् तापि
अनियमेन अपकारिणोऽपि तौ मापयेन्नत्रिमशत्रुर्मित्रे ॥ वैरी तु अनियमेन मयपरूपना मापयेते नातः कृत्रिमं शत्रु मित्र

सखा गरीयान्शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्यतः स्यातामित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि ३६ उपकर्त्रारि
णा संधिर्न मित्रेणापकारिणा उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कृत्रिमशत्रुः शत्रुरेव मित्रं मित्रमेवेति कृत्रिमावेव मित्रामित्रौ गरीयांसौ न तु सहजौ नापि प्राकृतौ इत्यर्थः अ
नेन मित्रत्वसंबंधपवादीति सिद्धं ३६ एवं चेदस्माकं चैद्यस्य च वैरपाल्यः सहजामित्रत्वात्संधिर्नोपात म
इत्यत आह उपकर्त्रेति उपकर्त्रा उपकारिणा सहजेन प्राकृतेन वैरिणा संधिः कार्यः अरित्वापवादेन कृत्रिममित्र
तापावलीपस्या याकज्जीवमाविष्यात्सत्पत्रात्वादिति भावः एवं अपकारिणा मित्रेणापि सहजेन प्राकृतेन वे
मित्रेण संधिर्न कार्यः मित्रत्वापवादेन कृत्रिमशत्रुतापावलीपस्यापाव ज्जीवभाविन्यात्तत्रोस्मत्वादिति भावः
ननु साक्षाद्धरिणा संबंधात् मित्रेणापकर्षेविरूपो दोषस्तत्र किमपराद्धं पौत्रे यस्मात्तदोषहरणमाह हिर्यस्मादुप
कारापकारावेव लक्ष्यं ... स्वरूपं लक्षणं ... उपकर्त्रेव मित्रं व मित्रं अपकर्त्रेव मित्रं व रिपुरित्यर्थः तस्मा

सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्यतः
सटीक माघ पत्र ॥३७॥

७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथ चैष स्पकृन्निमशाञ्जल्वं चलगर्भिराहत्वयेनि हेहरेरूकृमिपीं हरतावंधुमिः समसेतेः मदत्तां राक्षसवर्मपोद्ग हतौत्सर्पः
राक्षसोपुद्रहरणाद् इतिपाशव ल्कः गंधर्वी राक्ष सश्चैवपर्मी कृतस्पतौ स्मतावितिमनुं त्वपाचैवो विप्रकृतः नपाहि बद्धमलस्य
गूढमूलस्य वैरतरोः क्रियेमहतमथवानेमलं हि रूपकस्य स्वहोमम यतितरंन्यासः सामान्येन विशेषणासमर्थनरूपोर्थांतिरन्यासः॥ २८॥
अथ्यते नापि त्वं विप्रहते इत्याहत्व पीतित्वं धिमूत्र मेरपत्रंपुमांसमौ मेनरकाश्रुरंजेतेंग तेसतिसचैघरमां पुरीं द्वारकां प्रविवेशमास्
यीयस्यातोमे रोसत्तदीं सानुमंधकार दूवारी तेसी तेरुद्भवानरुधरनि दोलुंडि लिवि हृद्धिः॥ ३६॥ अयकारांतरमाह आलप्येति सचै
घोषश्री पीदेवमेरस्पदारा रेमार्पीः मार्यीजा याथपुंभस्त्रिदारा स्यात्तकुंडु विनी समरःअपाहस्त इतिपादि दारायहरणा आलप्या
त्वयाविप्रकृतश्चैव घोरुक्रिमणीहरताहरे॥ वद्धमलस्य मलेहि महद्वैरतरोः क्रियः॥ ३८॥ त्वयिमोमंगतेमेतन्मोत्सीतत्सपु
रीमिमं॥ सोषि तावमणं मेरो रेषकारस्तसेमि वा॥ ३९॥ आलप्यालमिदं बभ्रो यत्सदारानपाहरत॥ कृपापिरवेलुपापा
नोमलेम प्रपसेपतः। विराद्धएवं भवता विरोद्धा बभुधाचनः॥ निर्वर्तितैतिःकि प्याप्तसः श्रोत्तः अवस्तस्तः॥ ४१॥ ॥ ॥
सार्थअतेनालपनीयमित्यर्थः अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्रायोलकेति न को प्रत्ययेसमासे त्यवादेशः अवतः पापानांपापात्मना
कृपापि केवल मुच्चारणमपि विहितं सिकं विचकुं विचर्चश्चैवलहूप्रत्यवःओम्पये पत्नेअ नर्थायअलं समर्थनं मे ऽलत्तीमाविं
ना चतुर्थीअत्र निषिध्यमानालपननिषेधनसमर्थनात्कार्यथा कारणे समर्थकोर्थातिरन्यासः॥ ४०॥ कलितम्नाह॥ वि
राद्धइति एवे भवतातिरौद्धः विप्रकृतः तार्थेरतिटःकर्मणिकःवभ्रुधानोस्माकं चविरोद्धा विप्रकर्मापराधानामहरेः पितृष्वसा
तस्याःसुतःपैत्स्वस्त्रेयत्वात्सहजमित्रमपि इतिभावः सचैषः स्त्रियपापर्वीकात्योन्या पत्नियपाम्र निर्निवर्तितैः शात्रवः
शात्रुः क्षिपतइत्यर्थः अतोबलीयत्वदनुपेक्ष्य इतिभावः॥ ४१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सेकमा अत्राप्युपेक्षायां दोषमाह विरोधायेति येन राः पुमांसः सप्तसुमोसः पंचजनाः पुरुषाः पुरुषानरस्त्वमरः स्त्रामर्षे प्राग्निवसत्वेअरौवौ
८ रं विधायस्वयंधायकृतं लेतत्पंः उदासते उपेक्षतेतेन रः कक्षेप्युल्मेके त्वाल्कगुल्मो महिषजरावृत्तीस्य देत्तृष्णा विनिवेत्र पंतीरू दर्पि
षं अग्निं प्रज्वलिष्यामि मास्तं आनिमुख्ये अव्ययीभावः ग्रीरते स्वपंनितत्तक्त्वाक्षाहेतुरिसर्पिः ग्रीरोरूढ नितरूढागमः अत्रवेऽ ह्याम
ते श्रीरतेऽ निविरीक्षोदासीनशायनयोः वाक्यार्थयोर्विहितकत्वसंभवात्साहृश्यपलन्दं लाप्यां असंभवद्वस्तुसंबंधोपाधार्थनि
वृत्तिरीतिदर्शनादेत्ताः नचायं दृष्टांतः वाक्यभेदेन प्रतिबिंबकरणाद्दीपितस्पोत्प्रेक्षात् अत्र वाक्यार्थवाक्यार्थसमारोपाद्रू
पकैकवाक्यतायांतु भाव इति अलंकारः सर्वत्वकारः ४१ न पापि बांधवान्लोकव्यवहारान् आह मनागिति यं ध्वमीसहनः रामि
विधायवैरं सामर्थ्येन रौरौयऽ यासते प्रक्लियोदर्षिषं कहेऽ रते नोमिमाहृतं ४२ मनागरभ्याहृत्यावकामं त्वाम्प
लयः क्षमी क्रियासमभिहारेण विलोप्यंते संहेतोकः ४३ अन्यदाप्यवर्णपुतः क्षमालज्जेवयोचितः पराक्रमः प्रकिम
त्यः क्षाम्योच्चिऽ प्रत्ययः ससो नाम नागलंपंवा अभ्यागृहना वपीतिभावे अनभ्याहृत्या सहं वेवैपातं स्वरतेव्विव ॥४४॥
द्वा अनल्पत्वेपीति विराधयंतमपकुर्वाणो मत्सं त्वांम्पत्तुत्त्व स्पतोसं भावनायां लोट् रामामक्षमनो दीर्घः रूपनीतिदीर्घः ॥
क्रियासमभिहारेण भ्रंशोपोनःपुन्येन वे लक्ष्यं नचपुंषाकर्षणे कार्प्यत्वं सोपापविराध्यंते कः क्षमेत सोढुं शाकुपात्त कोपीलर्षः
शुचिर्लिङ्वेतिशक्यार्थलिङ् त्वमप्रसहन देवादिको मौवादिकश्च ४४ नतुसर्वैदास्तैर्मैवैपुंसोभ्यवर्णां अंतोअपराधे पि स्त्रे एम०
तस्यमतमाह अन्यदेति स्तुमा असदा सुरत स्यक्तिरिक्तकाले वाचितो लग्नेवपुंसो अन्यदा अपरिमवेत्रामोमनखयर्पं परिस्म
वेत्तुपोचितः स्तुरतेषु वैपास्य वा क्षपत्निबुध्यहेषट् स्तुर्विघातस्यादित्यमरः पराक्रमः पौरुषं सुयतेअनेनेतिभयपामामरणोर ८
वेच क्रियावैचनयाप्रियत लिंगत्वादिदोषं वद्धमोक्षप्रत्युक्तं ॥४५॥ ॥छ छ॥छ छ॥छ छ॥छ छ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथपरिभवेप्यपराक्रमेत्रिभिर्निदर्शनाह माजीवन्निति दः परस्यापकर्षः अवज्ञापाअवमानेनयद्दुःखंतेन दग्धः मम्लानः त
एवमाजीवन्नगर्हितमो वीसन्नमाज्ञाको गाहनिलटः शत्रादेः शः जीव तिप्राणान्धारयतिजनन्याः क्लेशकारिणः गर्भधारणा
प्रसवादिवेदनाकारिणस्तेव्यतिरस्कार्य्यक्रियाहीनस्पेसर्थः तस्माज्जननमजननिरनुसन्निरेवास्तुजनननीक्लेशकारिसर्व्यमि
तिभावः आक्रोशोनत्रपमितिरितिनत्रव्रीळाविधानोर्थोन प्रत्ययः ४४ यद्देति पद्धतः पादेनाहतं सतमूर्धानमाहन्तुरेवत्रिरोधि
रोहतीतिमङ्गुः अचेतनमपीतिभावः अवमानेसत्यपिस्वस्थानं तु ष्ठानादेवचेहितम्बेदेनाद्वरंश्रेष्ठं व्यतिरेकालंकारः ४६ असंपा
द्ययतदिति किंचजातिर्निर्मलपालादिः क्रियाध्ययनादिः गुणाः शौर्य्यादिः तैःसाधनैःकरणैः नीपाकेचिदर्थार्ककृतेकीर्त्यि
दिपुरुषार्थ्यं अन्यत्रगौत्वजातिरोर्थ्यादिभिःस्वामिवैयर्थ्यं तैः करणैः केचिदर्थंसंज्ञादिव्यवहाररूपंप्रयोजनमसंपादयन्ते

माजीवन्यः परावज्ञादुःखदग्धोपजीवति॥ तस्याजननिरेवास्तुजननीक्लेशकारिणः॥४५॥ पादाहतं यदुत्था
यमूर्धानमधिरोहति। स्वस्थादेवापमानेपि देहिनस्तद्वरंरजः॥४६॥ असंपादयतः कंचिदर्थंजातिक्रियागुणैः। यदृ
च्छाशब्दवत्पुंसः संज्ञायै जन्मकेवलं ॥४७॥ तुङ्गत्वमितिरानाद्रेर्नेदंसिन्धावगाधता। अलंघनीयताहेतुरुभयंत
न्मनस्विनि ॥४८॥

न्मत्रता ह्यात्मा घसंज्ञवादितिभावः पुंसोजन्मसन्तालाभः यदृच्छाशब्दवत्‌ इच्छापरिकल्पित
स्यजात्यादिप्रवृत्तिनिमित्तशून्यस्य डित्यादिशब्दस्यैव तन्नाम्नः स्यैवकेवलं प्रवृत्तिनिमित्तं भवति प्रत्ययः स्वेच्छायदृच्छास्वच्छन्दस्वैरितास्व
मा इति केशवः संज्ञायै केवलं संज्ञामात्रमेव एकत्रपारिभाषिकं किंचिन्नाममात्रं फलं भवितुं अन्यत्र तादृशनामभवितु
मित्यर्थः ४७॥ एवं अपोहनं सम्भवयति तुङ्गत्वमिति अद्रेस्तुङ्गत्वं गत्वमौनत्यं अस्ति। निन्नोच्चः अस्तिभवतियदेतत्प्रयुज्यमानो
प्यस्तीतिभाष्यान्तं भवतीतिपूर्वाचार्याणां लटः सेत्ता इत्येतत्‌ अगाधत्वं तो नास्ति सिन्धौ समुद्रे अगाधता गंभीरता स्ति इदं
तुङ्गत्वंनास्तिवनस्थितिर्थी हेतुः अलंघनीयताहेतुरलंघ्यत्वकारणं तदुभयं तुङ्गत्वमगाधत्वं च तस्माद् द्विसिंधुभ्यां अभि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स॰ क॰ माघ
८

संप्रति रात्रौ दैवमनपीये त्याह तुल्यस्तिस्त्रभिः कुराकुरपरावेअपकारे तुल्ये प्रिमानुमेते सर्वस्थिरेणाग्रसत्तेह्निमां मु
माभ्युग्र सत्तेजिलतीति प्रत्ययसते ग्लसते गीर्णाविल्याभिधानात् तत्तेन्मुद्दिम्रः माई वसपफलेसु टंतद्विपद्धेगी द्द्योनभवितव्ये अन्य
भामहुः सर्वत्र बाध्यत इत्यभावः ए तस्येप्रस्तुतमप्रस्तुतार्थे दुकपते नसाहृप्यात्मतीपात इत्यप्रस्तुते प्रस्तुसाक्षेपो यं अप्रस्तुत
स्पकृष्पनानप्रस्तुअं यत्र गम्यते अप्रस्तुत प्रशंसेयं सा ह्रूप्याद्दिविधं त्रितेतिलक्षणात् ४९॥ ९ त द्विपिमगं पंतरेणाख्या हत्यमि
तिअसाराणां दुर्बलानां निदर्शनेद्दष्टांतः आए बईब हसमासं तत्रणं बद्भुतणं तत्पाकल्प इत्यर्थः विभाषा सुपो बहुचपुरस्ता
त्तितिबहुच्प्रत्ययः प्रकृतेः पूर्वमेवात्तस्यातिषदसमासे त्तबहुच्प्रकृतिलिंगनेति वचनात्प्रकृतिलिंगता लघुः निष्प्रो हृबे
नरोत्वेवियदे वायुरिवे सपमिनसमासः बहुत्रणमिति स्पष्ट पूमासाहचर्यात्कल्पप्र दृत्पदेशीयादीतिदंडिनाकल्पवादीनामौ
पम्यवाचकोपमधानात् तस्मिन्नुपमुपत्प्राप्ते सातिस्वयं प्रणमते स्वयमेवच प्रह्वीभवति कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियइति कर्मवाची

तुल्ये पराधे स्वमनु भीमुमेतं स्थिरे पायत हिमो मुमाभ्युग्रसत्ते तनवद्दिम्रसृ टेकृते ४९ स्वयं प्रणमते लेपियरवा पावुबे
पुषीनि हरीनमसाराणां लघुर्बहुत्रणानरः ५० तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानवि गण्यते पंचमः पंचतपस्तपनो जातव

यथाहकामं दहकः पदा हस्तमर्थं प्रसभं तिहंतुं परक्रमाद्द जितमध्याख्यं मदाभिकपाद्दिजातिर्दुर्वन्त्र यंभसः ॥ कैदसां ५१
कर्शनपीडितानीति भावकर्मणोरिति शानमिते पदे नदु हृहतुन मायकृच्छ्रेणाविति यकु प्रतिषेधः वासुनोत्यामिर्व
अत्मीपस्मापरिपुणां लघुः कैचौ नदरिम यतेइत्यर्थः उपमानेकोरः ५१॥ पुनं पौह पत्रुणामाह तेज स्वीतिद्वयवी
नतिह्वत्रस्योपिल हृस्मादिनां पूर्वगुणा यथा क्षिप्तस्तत्रो पोते जस्वी तेज स्विनो मध्ये गण्यते संख्यायते तथाहि पूर्वा
मिशिसाध्यंतपोयस्य तस्य पंचतमस्तः तपनोर्कः जातवेदसा अग्नीनां पंचमः पंचानां पूरणः पंचमोजातवेदाम वंती स
र्यः क्रियोपेण सामान्य समर्थनेर्हृपो उपात्तरत्या सः ॥ ५१ ॥

राम॰
८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गुणांतरेचव्यतिरेकेणाहा॥ अस्कत्वेति॥ उच्चैः स्तनेषु विद्विषत्स्पर्धे स्वहेलयापादमस्तकेत्र निधाय अत्र पर्व इति निषिधातस्मा से
तत्वाबाह्वत्रः कीर्त्तिकथंकारंकयुमित्यर्थः अत्र स्पर्शैवेकपाणिधसंस्कारिता समयोगश्चेदितिअनर्थकाद्धवकरोतेः कथंपूर्वा
गमुलअनोलेवालिराधातकीर्त्तिः घां द्विवेकथंमधिरोहतिनकंथंत्वद्दितर्थः किंच्चेत्रिश्रेण्यादिकस्मात्क्रमो सौध स्पृष्ट
तयेहत्वादृशाकातस्मात्कीर्त्तिमित्रुतायोरुष मेवा स्पर्शीयइतिव्यक्तोकतास्यर्थकीर्त्ति तद्वैरिभेदरूपचोरास्तमानकर्तृ
कतानिचीहं अत्रप्रस्तुतायाः कीर्त्तेर्विषयमहिम्ना अप्रस्तुतप्रसादारोहकालीनव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिः ५२ पौ
रुषमेवाश्रेयमितिसूत्राण्यमग्निरेकदेशोनमात्रवेष्टे अत्र केचित्तेगमुक्तंगमधिरोपितोम्रगोयेनसचेंद्रुमा स्त्रगोकः म्रग
लांछनः निष्ठुरंयथातथाव्हितोहतोम्रगाङ्कयोम्रगास्मह्रोयेनसः केसरीसिंहोम्रगाधिपःउभयत्रा विशेषण तद्वतिरो
षः तस्मात्तत्रात्मौमादेवेंद्रः की॥ तयोयोरूषं वकीर्तये इतिभावः अत्राप्य प्रस्तुतकथनात् अप्रस्तुतार्थप्रतीतेर

अस्कत्वाहेलयापादमस्तदैर्मर्धस्यविद्विषां कथंकारमनालंबाकीर्तिर्थामधिरोहति॥ ५४॥ अंकाधिरोपितम्रग
श्चंद्रमाम्रगलांछनः केसरीनिष्ठुरक्षिप्तम्रगयूथोम्रगाधिपः ५३ चलत्कृष्णीपायसाध्वेलुरियोसांत्वमपक्रिया
स्ववश मान न्वरंसाध्यकौ मत्सापरिषिंचति ५४

प्रस्तुतप्रशंसा ५३ ननुसामादिस्तकरोपायमुपेक्ष्यकिंपाद्विक[?]सि
द्विनारंदेनपथ्याहमनुः सामान्भेदैन दानेनसमस्तैरुत्तवानन्यथककुविजेतुं प्रयतेता दीनमुपेद्रेन कृशाधने तिसुस्मरणात्तसो
त्वमेवविफलमित्याशंक्याहाम्योतिरा चलेद्वेचलत्कृष्णीपायेतिचतुर्ष्णी पायसाध्येद्धसाध्येरिपौसांत्वेसामसामसांत्वमुमे
समेत्यमरः अपक्रियाअपकारः तथाहि स्वविधस्वेदाहि स्वेदप्रतिकार्यमित्यर्थः स्विद्यत्स्वेदनेधर्मइतिविश्वः आम
ज्वरः अपक्वज्वरः पाण्यामोरोगः रोगमेदअामेयपक्वेत्रवास्ववद्धि विश्वः केअभत्सापरिषिंचतितकोयोत्यर्थः ज्व
रितस्पाभः सेकवत्तेकुत्रस्पसांत्वमुद्दीपकरस्पातत्र अतोदंदयेवेतिभावः वाक्यभेदेन प्रतिबिंबकरणात् दृष्टां
तालंकारः॥५४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स कमाघ
१०

सा म्बाराइतिसकोपस्य ह्रुवैरस्पतस्पचैघस्य सा म ना दः प्रियो जपः सहसाप्रत मस्य क्षायितस्य सर्पिविघ तस्य तो
यबिंदवइव प्रस्तुतवैपरीसे न दीपकाः प्रश्लेलनकाष्टिपाः न ह्यत्रोतिक राइत्पर्पः तस्मात दृग्य एवसः चनुवचने
त्वप्रहृत्वैरिघपं ॥५५॥ एवं हि सति केचिद्दुवाद्यः प्रतानाच च्छीरवान प्रलाहगुणानासिति गुणानां संख्या हीनो
आपद्यातव्यात्ततथा त्वमनात्तिकम्पवर्तितइति पयात पयपयायोगपामितिनिपावत्पयापर्यन्तुयपायपमित्सव्ययी
छ मरः प प्यार्पव्ययीभावः सनपुंसकमिति नपुंसकत्वं ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य इति ह्रस्वत्वे तेतो न मृत्समासेपप्या
तपंतस्यभावः आपद्यातव्यंप्राह्वया दित्वात ष्य ञ प्रत्ययः पद्यात यय पद्यागुरयोः यपयियोविति विकल्यात तत्र
पूर्ववदः हि तस्मादापद्यातव्या दपद्याया गाद न्यकाले अनप्रयोगादित्यर्थः अर्थप्रयोजनविज्ञावयंतनिश्च

सामवाराः सकोपस्य तस्यप्रस्तुतदीपकाः प्रतम्प्लेवसह सा सर्पिषस्तो यविंदवः ५५ गुणानाम्ना यथ्यात पाह दर्ध्ये
विघ्नवयंतिये ऽमात्यकेजनाराजोह्यातेरानुसंहिता ५६ स्वराष्ट्रानुपच ये के चित्स्वरस्य व्यसने परे पानमा
कुरुदासी ने त्वामुत्थापयति द्वयं ५७

ति अर्थहामिं कुर्वीतीत्यर्थः ॥ अमात्यपौंव्यंजनं चिन्हं येषां ते तथा कातेदे
षधारिणः इत्यर्थः अवज्ञी बकुत्री ॥ ॥ हि श्रोधिकरणो जन्माघुत्तरपदइति वामनः व स्तनस्तराज्ञुरिति संज्ञै
षां से ज्ञातारा शान्ड संहिताः राष्ट्रवए व कूटमें त्रिणो राज्ञोह्यपितस्महिष्या अयात्या स्याह्पाइतिया वत कृत्सानीक
तैरिवेतिक तैरिघुष्टी अतः स्वीके न प्रतिरोद्धं व्याक्तिमितिभावः ५६॥ ननु यानव्योपि काले यानव्यरसाज्ञा क्वापमेव का
लइत्याह स्वराष्ट्रे ति केचिद्विति ह्रः स्वस्यराज्ञानुपचये सपत्नैतिरेके यानेयानमाकुः यथाहकामंदकः प्रायेणासेतोव्य
सनैरिपेणां यानं तव्यमिति त्रैव सम्यादिष्टं तितत्रैवपन्तो व्यसने त्वमि ह्रष्टसकले स्नेहादितः प्रतीकाद्दिति अपरे हेमाः
परस्यराज्ञो व्यसने विपदि व्यसनं विपदिभ्रंशा इत्यमरः यानमाकुः अत्रमनुः तदा यायात्विगृह्यैववस ने चोत्पितेरि

एम १०

तत्रस्वपात्तपक्षयंताबह्लंमपनिलिलेघरपतइतिलोकान्लंघपित्तमिश्च तोलिलंघपिपत्तः अलेघ्यान्स्वयंदुर्लेघ्या
न्कुतश्चोतलघीपसः अतिगुरून् अ एतवेयाद्वाकंमोनिधयइवेत्तुपमितसमासः लंघयते सत्रेणाल्लूः शतरिश
सचासेवलेतिलिंगाततो रूपात्वोमोनिधीरमवतः स्वप्यामिति स्वावेलेवकूलमिवदेलोकूलेपि वारिवेरितिविश्वः
हंवेप्रतिवध्नातिअत्यपामागेवसर्वसहरेणुरितिभावः ॥५८॥ अभ्युत्पश्यावपमप्रोपदह्यैनैवतेविजेपलाभइ
त्याह विजयइतिसेनापाः कश्चीविजयः साक्षिमात्रेउदासीनेएवफलभाजि लप्सिमीक्षोतेसंख्यो नैआत्मानिबुक्रेम
हतेलस्यमलप्रकृते प्रथमविकारस्यकर्मणः भोगः सत्वेदुःखात्मवइवापादि रूपतोव्यवहि पतोमलजयपराजयफो

लिलंघपिपतो लोकारश्च लेंघ्यानलघीपसः यादवोनोनि बीजसंवेदेलेवमवतः स्वमा ५८ विजयस्त्वयिसे
नायाः साक्षिमात्रे पदि रूपतां फलभाजिसमीक्षोतेबुद्धेभजिइवान्मनि ५९ हतेहिडंबारिपुणाराजिहिमानुरेयुधि
चिरस्यमित्रव्यसनी सुदर्मोदमघोषजः ६० नातिरापदिपदमः परस्तमालिनाकृपिविघुर्विधुंतुदस्येवपूर्णोस्त

स्वामिफलाद्दितिभावः सांख्याअष्टाकुः कर्तृत्वभवतुदासीनइतिसर्वप्रत्युपभोगपस्मात्तु ॥ स्पोत्तवायसः ॥ ६१
तपसस्साधयतिबुद्धिरितिच ॥ ५९ अथपरस्यव्यसनमाह हतेइति हिडिंबारिपुणाभीमसेनेन दमघोषजोरपत्यंपुमा
न्दैमात्तरः मातु हतेहेसंख्यासेभद्रकरपी पाइति अपमत्पयः उकारस्थानादेशोरपरः तस्मिन्राजिज्ञासंधेसहिताभ्यां
सपत्नीभ्यां अर्धश्राःप्रसृतो नरवानामपरिज्ञापा संहितात्वेति कल्पवति युधिहतेसति चिरस्यचिरकालेन चिरा
पचिरराज्ञायचिरस्याघाश्चरापिकारत्ययः मित्रव्यसनोमित्रस्यराज्ञाव्यसनविपद्विज्ञेरारत्यमरः दमघोषा
आनोदमघोषजः श्चैद्यसुखेनइस्पतरतिदमः ए कार्केत्वात्तुसाधयइत्यर्थः ६० कृष्णस्य वेपक्षोभुपेत्यवादेनो
कः बलरेतलस्मरापां राजणमग्निमपत्तेएवइत्थः राजन्त्र संवादीयराहकर्मदकः यदा नस्तप्रसंमेनिहं तंपराक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तर्हि पूर्वोदाहृतमन्त्रादिशास्त्राणां विरोधः स्यादित्याशंक्याह अन्यदिति अन्यदुच्छृंखलं अनर्गलमसत्त्वमपि अन्यन्मामितिया
वत् तस्मात्त्वं बलमन्यत् शास्त्रेण मन्त्रादिशास्त्रेण नियमितं तेजोहादत्तं परत्वमसंते कालेनियमितं सत्त्वमन्यत् उच्छृंखलत्वेन लक्ष्यप
वैलक्षण्यमन्यच्छास्त्रपादार्थः तयोः सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वयोः मिथो विरोधान्नैकत्राधिकरणे संभवतीत्यर्थः अत्र दृष्टांतमाह तेज
स्तिमिरयोः समानमधिकरणं ययोस्तयोर्भावः सामानाधिकरण्यमेकाश्रयत्वं कुतः तस्मिन् तत्त्वयोः सहानवस्थानविरोधादिति
भावः तस्मादुच्छृंखलो हन्तव्यो नियमितोहमवनमित्यत्र च्छास्त्रत्वादितरेतरशास्त्रविरोधो न बाधक इति भावः ६२ ननु हन्तुः किमिदानीं का
र्यमित्यत आह इंद्रप्रस्थेति इंद्रप्रस्थं पांडवनगरं तस्य गमो गमनं गच्छतु वृध इति क्लिप्गमस्तेति अन्यत्र सत्यं मा कारि तावत् किं प
तामेवेत्यर्थः तावत्पाचत्सप्तिच्छेदकालेषु मा मा वृधारतो च्युतिविश्वः भुजः कर्मणि लुङ् मा लिलुङ् इत्याशीरर्थे न मा छुङ् योग इत्य
डप्रतिषेधः किं तु चेदयः चेदिदेशाः अस्माकमपि मे आस्माकाः युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् चेति विकल्पादण्प्रत्ययः तस्मि

अन्यदुच्छृंखलं सत्वमन्यच्छास्त्रनियंत्रितं ॥ सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ६२ इंद्रप्रस्थगमस्तावत्का
रि मासन्तु चेदयः आस्माकदंतिसांनिध्याद्वामनीभूतभूरुहः ६३ निरुद्धवीवधासारप्रसारा गा इव व्रजं ॥ उपरुंध

न्नणि च युष्माकास्माकौ एकवचने आस्माकादेशः तासां दंतिनां सांनिध्यात् सन्निधेर्वामनीभूत उपरुन्धन्तु दाशार्हपुरीं माहिष्मतीं द्विषः ६४
पः आस्माकानां दंतिनां सांनिध्याद्वामनीभूताः ह्रस्वीकृताः भूरुहाः यैस्ते भूरुहो वेष्टितेष्वेव दंतिनः संतु चेदयस्तेयत्र वृक्षे यता
मित्यर्थः सा च प्रस्तुतानुकूलत्वेनैव वस्तुकार्येण गम्यत इति पर्यायोक्तालंकारः कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुतात्कार्यवर्णनात्प्र
स्तुतेनेन प्रबंधे तात्पर्यतो मत्वा उच्यते इति लक्षणात् ६३ निरुद्धेति किं च दाशार्हाः यादवाः वीवधो धान्यादिप्रापिः आ
सारः सुहृद्बलं प्रसारस्तृणकाष्ठादेः प्रवेशः धान्यादेर्वीवधः आसारः सुहृद्बलं प्रसारस्तृणकाष्ठादेः प्रवेश इति
वैजयंती निरुद्धाः प्रतिबद्धाः तथोक्ताः अन्यत्र निरुद्धो वीवधो नाम प्रवीहारः परस्मात्स्कंधे बालयष्ट्योरे घासहरणसाधनभारवि
शेषाणां आसारप्रसारौ प्रवेशनिर्गमौ येषां ते तथोक्ताः वीवधो विवधो भारः प्रत्याहारस्कंधकमपि तेन इति हलायुधः व्रजं गोष्ठं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ते हि पार्थ्यप्रार्थ्यना पाः कागतिरित्याह यजतामिति यां डबो पुधिष्ठिरेजयतां पागंकते ह ६६ द्रः स्वर्गमबठर क्षतठ इनोड कैसयतठप्रका
स्पतां वयं द्विषतः अरीन् हनाम मा एषामास आङ्गनमस्य पिच्चेसाडा गमः सर्वं च प्राप्तकाले लोट् तथाहि सर्वो जनः स्वार्थं स्वप्र
योजनेन समीहते अत्र ठसंपत्ते इंद्रादिसमानयोग ... नोन पार्थ्य इत्यर्थः अर्थांतरन्यासः ६५ प्राप्यतामिति किं विद्विषतां श्री
रुच्छेदेन प्रोच्छलतो ... छेता ... तेनोक्षिनै. सितैः शालेरर्करोचिषां संपर्काच्छिष्टां संपन्नलक्ष्मीः प्राप्यतामिति निदर्शना
लंकारः ६६ गीतिरिति इतीत्यं संरंभिणः उद्धतस्य बलस्य बलभद्रस्य वाणीरालेख्यदेवताः श्चित्रलिखितदेवताः सभा
पासदो गृहस्य भित्तीनां प्रतिध्वानैः प्रतिध्वनिव्याजेन समर्थं भयादन्ववदन्निव मोदंते वेत्युत्प्रेक्षा ६७ निशम्येति अथ कृते
मक्षजमिन्द्रियज्ञानं येन स अधोक्षजो हरिः ताः शेषस्य शेषावतारस्य बलभद्रस्य गाः वाचं शेषगवीः गोरतद्धितलुकी
पजतोपांडवस्वर्गमवाप्तिः इत्युक्तिनः वयं हनामद्विषतः सर्वस्वार्थं समीहते ६५ प्राप्यतां विधुतां संपन्नसंपर्की
दर्करोचिषां शालेर्द्विषच्छ्रीत च्छेदप्रोच्छलके शोणितोक्षितैः ६६ इति संरंभिणो वाणीर्बलस्यालेख्यदेवताः सभा
भित्तिप्रतिध्वानैर्भयादन्ववदन्निव ६७ निशम्य ताः शेषगवीरभिधातुमधोक्षजः शिष्याय बृहतां पत्युः प्रस्ता
वमदिशद्दृशा ६८ भारतीमाहितभरामथानुद्धतमुद्धवः तथ्यामुतथ्यानुजवज्जगादाग्रेगदाग्रजे ६९
निशम्येति तदनु निशम्याकर्ण्य ताः निशम्य पतीनिशम्यव राते तथा निशाम्यपत्स पीति मदमच्छ्रः तत्रशाम्यते इदं रूपं अन्यथानि
शामय्येति स्यात अत एव वामनः निशाम्य निशामय्यपशा ब्दौ प्रकृतिभेदादिति ... तां बाचं पत्युः बृहस्पतेः शिष्याय उद्धवाय
भिधातुं वक्तुं दृशा दृष्ट्या प्रस्तावमवसरमदिशदाज्ञापयामास इत्यर्थः अवसरं दत्तवानित्यर्थः प्रस्तावस्तु वसरः प्रक्रमः ६८ भारतीति अ
यक प्राप्तं ठज्ञानेनतरं उद्धवः आहितः भरो अर्थगौरवं यस्यां तां सा तेषां याथार्थ्यां भारतीं वाचं अनुद्धतमगर्वितं यथा त
थागदस्याग्रजे कृष्णस्याग्रे पुरस्तात् इति प्रागलभ्योक्तिः ... तथ्यां समर्हं सत्यां उतथ्यानुजो बृहस्पतिः उतथ्यानुजवत् यथा जीवः बृहस्पतिः सम

मा॰ क॰
१२

किंजगादेत्यत आह संप्रतीति संप्रति मुसलपाणिना बलभद्रेणा केवलमुदैपावेगिध्वनिः उक्ते सति वक्तुमसांप्रतमयुक्तमाधकत्वात्
अभ्यासससमानयोगप्रसंगादिति ध्वनिः सांप्रतं राद्धे सार्हत्वात्क्व योगेन्नाकध्वे सादिनात्समुन्नतथाहि लेखेन यत्रैव गर्चवाच्ये निर्धा
रितेनिस्मीतिसतिवाचिकेषां हतार्थी वाचसंदेहोवेचनमित्यर्थः संदेहोवाग्वाचिकं स्यादित्यमरः वाचो व्याहृतनाप्यायामित्युक्तं
उक्ताखलुखलुन वाच्यस्खलितत्यर्थः खलुराध प्रतिषेधे अन्यो वाक्यालंकारे निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनयेखलु
इत्युभयत्राप्यमरः अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वेति क्त्वाप्रत्ययः इह न पदाद्येत्वात्पदप इति निषेधस्योदेजका
मिप्राप्तत्वात्तनन्यखलु राद्धस्मान्नदेजकत्वान्नम्रवदेव पदादौ प्रयोगेन दुष्यतीति अनुसंधेयं लिखितार्थवाचिक
मिव लोके मृदुक्तिरनवकाशोतिवाक्यप्रतिबिंबकरणात्तस्य हेतावतद्दृष्टान्तः स्फूति व्याजेन रविं द्वचगमानव्याजस्तु
तिस्फुल हृत्तासत्वेव दृष्टांतः ७० तर्हि किं तत्क्लीमतैत्यत्राह तत्रापीति नयापित्रलेन निश्चितिपि [illegible] स्पष्टायाह्ये

संप्रत्यसांप्रतं वक्तुमुक्ते मुसलपाणिना निर्धारितेर्थे लेखेन खलूक्त्वा खलु वाचिकं ७० नयापि
यन्मयापि ते गुरुरित्यस्ति गौरवं न त्वयोजककर्तृत्वमुपैति मम जल्पतः ७१ वर्णैः कतिपयैरेव ग्र
॥ थितस्य स्वरैरिव अनंता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव वि

तेत्तवमयापि वक्तमन्द्रवदेवेत्यपित्राह्यार्थः गुरुरित्येवयत
गौरवं आदरः तत्क्षौत प्रयोजनत्यन्मे प्रयोजककर्तृत्वमिमे प्रयोजककर्तृत्वं प्रेरकत्वं उपैति अत्राव्यस्तामीत्यर्थः न
हियदितैः साध्दरं श्लिष्टस्याविरोधज्ञः॥ स्यावतत्त्वार्थीभावोपुक्तेइतिभावः ७१ ननु रामेणैव सर्वं प्रपंचेनोक्तं संप्रति किं
ते वाच्यमस्त्रीत्याशंक्याह यावप्रपंचोयमिति तद्दिति धायस्तुवन्नाह वर्णैरित्यादित्रयेण कतिपयैः परिमितैः वर्णैः पच्या
त्रातैरेव पात्त्काचत्वरैः कतिपयैः सप्तभिरेव स्वरैर्निषादादिभिः ग्रथितस्य गुंफितस्य वाङ्मयस्य पदस्य रागादेः आलस्य एका
चोतित्वमयपदइयत्वादीनित्यार्थमयपदगोपितइति गेयतस्या गानस्येव वविचित्रता अनंतानंतमेदारेच नामेदादप
रिमितामवंतीत्यर्थः अहो आश्चर्ये न साधूक्तेपि विरोधानेत्पात मयापि वक्तव्यमस्तीह को भावः तस्य दुरुक्तत्वान्नमे

[illegible] ॥१२॥
[illegible] ॥१२॥

राम
१२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बह्विति स्वेच्छयास्वप्रतिभानुसारेण प्रकीर्णमसंगतं बद्धं पिकामंथषेहमधिधीयते किंभूत अनुसितो अर्थसंबंधः पदार्थसंगतिर्य
स्मिन् तत्स्मर्बंधः संदर्भः दुरूदाहरो दुर्वचः हरतेः खचरप्रत्ययः रामेण तु संगतमेवोक्तं इति स्तुतिः असंगतमेवोक्तमिति तान्न इ
वाच गम्यते १३ अदीयसीति निपुणाः कुशलाः वक्तारो अदीयसीमपि तु कुमारास्तं अल्पश्चातेरात पापे घनाम पगुर्वी अ
न्यत्र सांडं कंदलीदलकल्पामित्यर्थः अनल्पैर्बहुभिर्गुणैः श्लेषादिभिः तंतुभिश्च कल्पितां रचितां विभिन्नां विचित्रां शब्द
दि विचित्रां चित्ररूपां च वाचं पटीं शाटिमिव प्रसारयंति रामेण वाणी वंविभेतीक्ततिः रामवाकूहतैवं विभाति रूचगमयते अ
श्लेष समुद्भवविषयासंगं तेन सर्वाल्लेकाः कारबाधं कल्पाद्युपमाप्रतिभो स्यापित्तं प्रकृतोप्रकृतश्लेषोपमित्यलंकारः १४ चैप

बह्वपि स्वेच्छया कामं प्रकीर्णमभिधीयते अनुज्झितार्थसंबंधः प्रबंधो दुरुदाहरः १३ अदीयसीमपि घनामनल्प
गुणकल्पितां विस्तारयंति निपुणाश्चित्रां वाचं पटीमिव १४ विशेषविदुषः शास्त्रं यत्तवोद्ग्राह्यते पुरः हेतुः
परिचयस्थैर्ये वक्तुर्गुणनिकैव सा १५ प्रज्ञोत्साहावमन्त्स्वामीपते नाधानु मानमति तो हिमलसंदेष्यंत्यादिगीर्षो

र्णोपमापाति विषयत्वात्प्रसंगात् श्लेषप्रतिमो स्यापित्तेयमुपमेवेत्यन्ये १४ अपोद्धृक्तः स्वस्ति कृतं वर्णापिष्यन्तस्त समावे
परिहरन्नाह विमस्मिमुखीकरोति विशेषविदो विदानां तस्याविशेषविदुषः विशेषज्ञस्यागतिगम्यादिपाठातदितीयास
मासः तवयुरो ग्रेशास्त्रं नीतिशास्त्रे उद्ग्राह्यते उपन्यस्यते इति पत्तउग्राहितमुपन्यस्तामिति वैजयंती सातद्ग्रहणमित्यर्थः वि
धेयप्राधान्यात स्त्रीलिंगत्वं वक्तुर्ग्राहयितुः परिचयस्थैर्ये अभ्यासदृढत्वे हेतुर्गुणनिकाआम्रेडितमाम्नायमेवेति यावत् न
तु वैदुष्यमकृतनिमिति भावः गुणाआम्रेडने चोराद्दिः स्यास ख्यापाद्यच्च ततः संज्ञायां कन् कात् पूर्वपदस्यैकारः १५ संप्रति
स्वमतमुपन्यस्यति प्रज्ञेति अतो स्मात्कारणात् स्वमस्यात्मीस्वामी प्रभुः स्वामित्वैश्वर्यं इति निपातः प्रज्ञोत्साहो मेनो त्सा
हयाकीआत्मनिहवसिनो धानुतेपाद्यपितपतेतत्स्वमुपमुभयमत्रात्मिमानमयेहिलपर्याः कुत्तं इह यस्मात्तौ प्रज्ञोत्साहौ उद्देष्यंत्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स. कं. माघं उत्साहवतमप्युत्साहितुमप्यस्य तेषुकं तस्याः प्रयोजनमाह सोपधानामिति ये धीराः धीमंतः सोपधानोऽस्त विश्रोबांपुरुषिपुकामित्यर्थः

९३ अन्यत्र सगेंदुको सोपबर्हामित्यर्थः उपधाने विद्योषः स्यादित्युके प्रयाणोपि चेति विश्वः स्थेयसीं स्थिरतरं अचपलां इत्युपसीं च

स्थिरः शब्दादिप्रयस्तामिरपि स्थिरे स्यादित्यमरः शब्दिपं खट्वयेति खट्वां पर्यंकं कुर्वती त्याश्रयंतीत्यर्थः न्रायने मेचपल्यंक पर्यं

काः खट्वापास मास्त्यामरः तोकरोतितदाचष्ट इति णिपृथ्वीरास्तत्र धी खट्वायां अनिशं निषण्णाः विश्रांताः संतो जातु कदापि श्रमं ख

दं न जानते न विदंति श्रमः खेदोऽदिस्यादेदि तिलक्ष्मां धीपूर्वकमेवोत्साहः संतोनाऽकेवल इतिस वर्णपाश्रीराश्रयणीये त्यर्थः तत्र

विपक्षाराधगामापापाः प्रकृत श्रमावनी दरूपोपकारयर्यं ततमायपरिणामाल्लेकोऽश्राराध्यमाणस्य हतेपयोगित्वे

सोपधानांधियंधीराः स्थेयसींखट्वयंतिये तत्रानिशंनिषण्णास्तेजानतेजातुनश्रमं ७७ स्पृशंतिशरवत्तीक्ष्णा

स्तोकमंतर्विशंतिच बहुस्पृशापिस्थूलेन स्थीयतेबहिरश्मवत् ७८ आरभंतेल्पमेवाज्ञाः कामंव्यग्राभवंतिच

महारंभाः कृतधियस्तिष्ठंतिचनिराकुलाः ॥७९॥

पुरिणाम इति लक्षणात् ७७ अथ च धातुमायोः द्विभ्यां वैषम्यमाह स्पृशंतीति ॥ तीक्ष्णाः निशिताः प्रज्ञाः शरवत्तेशरवर्णास्तोकं अल्पं

स्तोकं स्वल्पमेव स्पृशंति अंतः कार्यस्य मध्यं प्रविशंति च अल्पायासेन बहुकार्यं साधयंतीत्यर्थः बहुस्पृशाव्यापिनास्थू

लेन मंदेन प्रहताया श्मना पाषाणोपलेन तुल्यं यत्नेन तुल्यं क्रियाचेष्टितिः बहिरेव कार्यस्याकार्यस्य चेति भावः स्थी

यते स्थितिः क्रियते अल्पस्य हेतोर्बहुप्रयत्नं न मसकृत्य हपापात्रीरवारि स्वनम परिहासास्पदं भवतीति भावः तग रामं

तेयमुपमा ७८ आरभंत इति किंच अज्ञाः अल्पं तुच्छमेवा रंभमारभंते प्रक्रमंते कामं भृत्वा व्यग्राः कृताश्च भवंति न ९३

च पारंगच्छंतीति भावः कृतधियः विद्वांसः तु बुद्धिमंतः महारंभा महोद्योगा भवंति ति निराकुला अव्यग्राश्च भवंति पारं

गच्छंतीति भावः ७९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अप्रप्रज्ञावानपि नप्रमाद्येत्याह उपायमिति उपायमास्थितस्यापि उपायेनैव कार्यं साधयतोपीत्यर्थः किंतु त
स्यायतेयेत्यभावः प्रमाद्यतो अनवधानस्य प्रमादेनावधानतेत्यर्थः अर्थाः प्रयोजनानि नश्यंति तथाहि रूपाद्युपलब्धिलोभा
लुब्धकोलेग्रहणाद्यत्र मृगान् पातीति मृगयुः व्याधः मृगवधादप्रमत्तो लोभादिकोपप्रत्ययोनोनियातः व्याधो मृगव
धाजीवो मृगयुर्लुब्धकौ पिशिताशनः उपनरोर तेऽश्विनिनिग्रहो पर्गो मार्गस्था पिनेष्या धनुष्यात्मगुप्तिस्थानेगते वि
श्लेषः परजितचक्र प्रसयः तत्रनिरीक्षणीत्युपरायवस्थेपि मृगानंतं हंति विश्रीमत्यासाम्यासमर्थेन रूपेण यीतरन्यासः ८०
८० एवं प्रज्ञावानेव रूपकतमुक्तं तु पोत्साहस्थाप्याह उदेतिमिति जेतुमिच्छुर्जिगीषुः एकस्य दार्शास्वपि राजसु मध्येदा
दशस्वादिस्येषु दिनकृतयोदिनकरस्यो व्याप्रियमाणाश्रादित्यः सहवे उत्साहमत्यजन्नप्रयुंजानमेवनाऽनिरूद्योगइतिभा

उपायमास्थितस्यापि नश्यंत्यर्थाः प्रमाद्यतः। हंति नोपप्लवस्थोपि राज्यपालं मृगयुर्मृगान् ८० ॥
उदेतमत्यजन्नीहां राजसु द्वादशस्वपि। जिगीषुरेकोदिनकृदादित्येष्विव कल्पते ८१ ॥ ॥

वः उदेतं कल्पते उद्यमप्रभवति उत्साहशक्तिरेव प्रभुशक्तेरपि मूलमित्यर्थः नानालिंगत्वात्तत्रांनानासर्वत्वति
तिप्रतीतेः शक्तिमात्रसमादिसमेदात द्वादशराजेष्वेकरूपेण द्वादशराजसु कल्पनात द्वादशानामादित्यानामनिधानात
त्वेवार्यमादयः पुराणोक्ताः १२ एवाः राजानस्तु अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतः परं तथारिमित्र मित्रं च विजिगीषोः
पुरः स्मृताः पंचेति श्लोषः पार्ष्णिग्राह स्ततः पश्चादाक्रंदस्तदनंतरं आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः पार्ष्णि
ग्राहासारआक्रंदासारः पश्चात् पूर्वः अत्रचत्वार इति श्लोषः एवं नव मध्यमोदासीनौ जिगीषुर्द्वादश अरेश्च विजिगीषोश्च
मध्यमो मध्यमस्तत्र अनुग्रहे संहतयोः समस्तयोर्व्यस्तयोर्वधे मंडलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः इति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उपायमास्थितस्येत्यत्र राज्ञो न प्रयाचेत्युक्तं अप्रमादप्रकारमाह बुद्धिशस्त्र इति बुद्धिरेव शस्त्रं यस्य स बुद्धिशस्त्रः अमोघ
पातित्वात्तस्यायुधत्वभावः प्रकृतयः स्वाम्यादिराज्याङ्गानि राज्याङ्गानि प्रकृतयो नव इत्यमरः तान्येवाङ्गानि यस्य सः प्रकृत्यङ्गः समाङ्गवै
कल्ये च राज्ञो वैकल्यं स्यादिति भावः घनात् दुर्भेदात् संवृतिर्मन्त्रगुप्तिरेव कंचुकः कवचो यस्य स तथोक्तः मन्त्रभेदे राज्यभेदः स्या
दिति भावः चरन्तीति चराः पचाद्यच् स एव चारः गूढपुरुषः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकोऽण् प्रत्ययः चारश्च गूढपुरुषः स्यादित्यमरः
स एव ईक्षणं चक्षुर्यस्य स चारेक्षणः अन्यथा स्वपरमण्डलवृत्तान्तादर्शनादन्धः स्यादिति भावः बलग्रस्य पदे पदे विनिपातात्

बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गो घनसंवृतिकञ्चुकः । चारेक्षणो दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः ॥ ८२

दिति भावः स्यात् संदेशहरो दूतो हरत्यमरः दूत एव मुखं वाक्यस्यास्मिन् स तथोक्तः अन्यथा मूकस्येव वाग्व्यवहारासिद्धौ तत्साध्य
साध्यकार्याप्रसिद्धेर्बन्धः स्यादिति भावः एवंभूतः पार्थिवः कोऽपि पुरुषः अन्य एवायं लोकविलक्षणः पुमानित्यर्थः । अतो
राज्ञा बुद्ध्यादिसंपन्नेन भवितव्यं एतत्क्षमस्त्वं अन्यथास्य स्वस्य हानिः स्यादिति भावः अत्र कोऽपीत्यतिशयो लोकसं
बन्धेप्यसंबन्धोत्पत्तिरूपातिशयोक्तिः सा च बुद्धिशस्त्र इत्यादिरूपकनिर्व्यूढेति तेन सहाङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ ८२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चतुर्थी पापसंख्यइत्यादि त्राप तदात्रमेव कर्तव्यमन्ते तत्रोत्तर माहतो जइ तिकाले ज्ञानातीति कालतः तस्य श्रवणंकाल इति विद्ग
घ इत्यर्थः आनोनुपसर्गेकिः न वि गुप्रधेसादिनाकः विधेः समासे कर्मीपपदस्येव लेल वत्वभाव यानातस्यमहीयते तेतुः स्नात्र
मेवैतिवाद्त्त मेवैतिवाए कांतोनियमो नास्तिकिंतु यथाकालमुभयमप्याश्रयणीयमित्यर्थः त थाहि रसान श्रृंगाररहितं भावान
ति वैदाहीस्व वे श्चिपक्त स्वरसभावविदः भावयन्ह त्तेसयातापा नेकवेः कविलष्टेऽकेवलमोजः प्रौढ बंधत्वस्वाए कः प्रसादः
सुकुमारबंध त्वं वा न किंतु तत्र रसानुगुण्येनयेथायोग्यमुभयमप्युपादेयं दृष्टांतालंकारः ८३ यदुक्तं क्रियात्समभिहारे तावि
राधंतेसहेत्तेकाइति तत्रोत्तर माह कृतापराधइतिपरैः शत्रुभिः कृतः अपराधोऽपकारोऽपराधस्य पश्चात्त यस्य सत याधिक्षनावि

नेजः तस्याभावानैकांतोकालत्रयस्यमहीयते नैकमोजः प्रसादो वापर समावविदः कवेः ८३ कृतापराधोऽपि परै
रनाविष्कृतविक्रियः असाध्यं कुरुते कोपं प्राप्तेकालेगदो यथा ८४ मदुच्यव हितो दोषो मोह कुसमर्पकाञ्चलक
ल्पते मदीयस्तेन ठमा स्ते दयायाथ्यं ततस्तथा ८५॥

कृतविक्रियः अंतर्गूढविचारः अत एवासाध्योऽप्रतिसमाधेयः सन्नगदोव्याधियोगइवइवबद्ध यथाचेदरति
देडीकाले बलहापावसरे प्राप्ते सति कोपं कुरुते प्रकुप्यतीत्यर्थः तदुक्तं चैव हेदभिनं स्वकं देन्यातकालेविपर्ययकः
तमेवचागतेकाले मिघाहदुय मिवाश्मनेति ८४ इतश्चदंतव्यमिदानीं इत्याह मदिति मदुताम दुवहस्तनाव्यव हितम
तहितं तेजो अर्थान्नमोनुप्रकल्पते प्रभवतिति याप्रदर्शयो अध्यंतरस्थामस्थास्थेपा दयायात्मतीते लेतेहादिकमादतोऽ
न्यथाव्यमेव निर्वापादितितितः दांतिपूर्वमेवक्षात्रं फलतीति सर्वथापाप्रथमतः क्षांतव्यमितिभावः दयावतीववस्थापयांस्ते
हत्तौ लादिकेरसइतिविभ्वः विशेषेण सामान्यसमर्थनार्थांतरन्यासः॥८५॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न हि पौरुषं मामः त्रिलोकस्य ममाणस्य दैवमेव फलेषूपविधायस्तीत्याशंक्याह नालं बतइति विद्वान् मितः दिष्टं मतिरस्पोति दैहिकः
दैवप्रमाणकरतार्यः दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिरित्यमरः अस्ति नास्ति दिष्टं मतिरिति ठक् तज्ज्ञ्ववे दैहिकत्वामेव
नालं बमे सर्वव्यापदूतविष्णस्य किनमहादिति भावः तत्वात् पौरुषे केवलं पौरुषकारं पितृवादित्वादर प्रत्ययः न निषिद्धमिति न तिष्ठति दै
वप्रातिकूल्ये नस्य वैफल्यादिति भावः किं तु सत्कविः सम्यक्कवृत्तिनाच्छादार्थो विवत्तयोः काव्यस्येव त्वादिति भावः यथाह वाम
नः अदोषौ सगुणौ सारैरलंकारौ शब्दार्थौ काव्यमिति दुर्वपौरुषं दैवं चापेक्षते अतः पौरुषममुष्यावश्यकमेव किंतु कालेवर्ति
व्यमिति शेषः ८६ अपक्षतो तैः फलमाह स्थायिनइति रसस्य नेत्राघते इति रसः शृंगारादिः रसतैः स्वादनार्थत्वात् तत्र रस्यत इति
नेरसा इति निर्वचनात् नस्य रसस्य रसांतरस्तः स्थायिनः स्थायिभावस्य रत्यादेः रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहभयानि

नालं बते दैहिकतां निषिद्ध इति पौरुषं शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षते ८६ ॥ स्थायिनोर्थे प्रवर्तन्ते भावाः
संचारिणो यथा रसस्यैकस्य भूयांस संस्था नेतुर्महीभृतः ॥ ८७ ॥

च जुगुप्सा विस्मय इत्यमी स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः इत्युक्तलक्षणस्यैकस्यैव स्थायिभावरूपस्य योजनेन यांसः संचारिणो व्यभिचा
रिणो भावा निर्वेदाद्य इह यः विभावादीनामुपलक्षणमेतनैते घटाद्य अतः विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारि
भिः आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायिभावो रसः स्मृत इति यथा स्थायिनः एक रसस्य सूत्राल्पकालं प्रतीयमानाः स्वेत्यर्थः नस्यैकस्य
नेतुर्जिगीषोर्महीभृतः एकस्यार्थे प्रयोजने भूयांसः महीभृतः नेतारो प्रवर्तन्ते तस्य च तस्यकार्ये साधयंतीत्यर्थः अत्र विस्तरतः द्वय
मिति भावः केचित् भावयं वस्तु विरसपरत्वमाश्रित्य यथा संचारिणः प्रसंगोदाहृतकाः अत्येरसाः स्थायिनः किं॰
रस्यैकस्य सम्बन्ध्यस्यार्थे प्रवर्तते यथा श्रित्य वे दैवकार्ये वैरशृंगारादयः इति व्याख्येपेक्षते उपमालंकारः ॥ ८७ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वांतिपद्धस्य च गुणांतरमाह तेत्रेति तंत्रावापौ स्वपरराष्ट्रचिंते अन्यत्र तंत्रावापे राज्ञो षड्गुणप्रयोगंच वेत्ति यस्योमतं
त्रावापवि दांतेत्राह्व रा इच्छति तो या नीचयः पर चिंतनं राज्ञोमंत्रे षत्वांतमुख्ये गुणेत्र मितित्वे जयंती योगे: साधा गुपाये: अ
न्यत्र दैव ताध्यानैः च योगः सन्न हनौ पाय ध्यान संगा त्ति युक्ति भिलमरः मंडलानिस्व परराष्ट्राणि माहे इतिदैव तापतना
तिच अधिष्ठता अतिक्रमलानरैः हृपारा त्ता विषवेचे नच नरैः वार्तिके राष्ट्रविषये चेच के प्यानतः इन्द्रिय किम्ब त्रा गवः
प्रणीद्धाड्वस्त्रानिग्रहाः स्वत्वे न नियात्वात्सर्वच प्रहोताप कृत विषयः स्वेष अपमेवेति केचित ८८ प्रतो त्साहवतः त्ता
मीत्पत्रैता वैव प्रभुत्रा कैर्मलनिस्वैः क्रैतादेवय नकिकरेति उक्तं गौमहोत्र नः प्रज्ञाबले मंत्रशक्तिरेव दृह त्वघानमूलं
यस्यस्स उत्साह एवपादपः करेणावलिनाप्रचेयं च धर्मीयो हस्त्याश्वोचबलि हस्तांत्रावः करा इत्यमरः प्रयीयसीं
तेत्रावापविदा योगैर्मंडलान्यधि तिष्ठता सुनिग्रहा नरेंद्रेण फणींद्रा इव शत्रवः ८८ करप्रचेयामुत्तुंगः प्र
भुशक्तिं प्रथीयसीं प्रज्ञाबलबृहन्मूलः फलत्युत्साहपादपः ८९॥ अनल्पत्वात्प्रधानत्वाद्वंशस्येवेतरे स्व
रा: विजिगीषोर्नृपतयः प्रयांति परिचारतां ९० ॥
प्रथुतरोत्तरकत्तो हलादिरिति रेफादेशः प्रभुशक्तिं तेजो विशेषांस
प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदंडजमित्यमरः फलति प्रकृत्वाः इति मर्थः फलति ख्यातौ मंत्र पूर्वक ए वोत्साहः स्वेम वि
परीतत्स्य छिन्नमूलो वृक्ष इव पुष्पाती तिभावः रूपकालंकारः ८९ विमनृप कापि पाखविम्ब मपिविधेय स्या
दितित्रेय पाह अनल्पत्वात्प्रभत्वोत्साहाधिकत्वात अतएव प्रधानत्वाम्मंडलोमितत्वात अन्य
त्रानल्पत्वात उच्चैस्तरत्वात्प्रधानत्वान्मध्यकत्वरत्वाच्च वंशस्येव रावाघस्वरस्येतरेत्स्वरा वोया गानादि
शब्दाइव अन्यपतासयत्वाद्विराड्व वेत्रा स्वात्कालविहितः स्वरः अन्यतेतस्यस्वरेतराः षड्जादयः इव विजि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अपीति किंच अनारभ्यमायास्य स्वपमा किं चित् कुर्वी यास्यापि विभोः प्रभोः व्यापकस्य च परैरन्यैर्नपातिभिः शंखमेकादि
मिश्च उत्पादिताः संपादितां अनितास्वार्थाः प्रयोज वातिविहायसः आकाशस्य शाद्व इव गुणातारो घातोकारणदाउकं
गुणात्वं व्रजेति शास्त्रमोहिरा जा स्वयमुद्दासीन एवाकाशवत्स्वमहिम्नैव कार्यं दस्यां व्याप्नुवन शाश्वति वसर्वाप्यान स्विस्व
कीयत्वं नयतीत्यर्थः गुणाल्वा वृत्तिशब्दादिडैर्दृ यासुख्ये तं तेष्विति वेजयंती रोः ॥ यात चेति किंच एकार्थैकप्रयोजनं
सएव तेनतः सूत्रं तत्र प्रोतानां गुणानां एकं अभीष्टामिला विषयाभिलषः प्रवृद्धिजः कर्मणि लः वचि स्वयीत्यादिना संप्रता
र्थां याते व्यो मिषेण विनव्य अरि यातिं गच्छतीति यार्थिः ग्राहः ॥ छान्दधातो कर्मण्यपरतो आत्यर्थं मांते पूर्वोक्ताः पंक्तिश
स्थिताः तएवमालो सलमालिकातस्यामधिकघुतिर्महत्तेजो नामकः शक्तिसंपन्नोजिगीषुर्नीयकाथ्यते मध्यमातिरिक्ता

अपनारभ्यमायास्य विमोहत्यादिताः पदैः प्रत्यंतिगुणा तामर्थाः शाद्वारवाविहायसः ॥ ९ ॥ यातत्व्यपार्थिग्रा
हादिमालायामधिकद्युतिः एकार्थं तंत्रप्रोतायां नायको नायकाच्यते ९१ व्याकृण्पप्रयोक्तीते शास्त्रेपदौरसा
यन्नवत्यस्यैवमेना विस्था स्वनिबलवंतिच ९३

चरतीत्यर्थे यमेवसर्वैलक्षण्यं णावन्ति तदत्यर्थः तस्माण्डक्तरूपकर्तव्यादि
तिभावः नायको ने[illegible] श्लेष्मोहारमध्यमयाववीः त्रिविम्बः उपमानास्याचार इति क्यङ् अत्र सार्वधातुकयोरिति दीर्घः ना
यकायते स्म पमाः अन्यथानुरणसन विरोधात्तएकार्थं तेति तत्र रूपकले अधिष्ठान तिरोधानेनात्यमानेनेत्वस्यैवोक्ता
इत्यप्रीतत्वसिद्धेस्तद्देव युक्तं तद्ध लालाक्षिप्राहादिमालायामित्यत्रापि रूपकमेव तदुत्प्रातितां चे यद्युपमेसंगांगीभावे
नसंकरः ९४ अथ पर्विशत्पकरणप्रकारमाहघा कृण्पयिपितिरात्यं प्रभावादित्रवेवलंचायेस्त न इति शात्मायेवं नः सनयचापूर्व
शक्तिवैले प्रभावादाविति विम्बः यकृणाह वेषाकृतेपेसंधिविग्रहादियद्वंचालर्वत्यादिसा तत्स्वार्थे व्यजन्तेदे वरसायनमो
षधविरोषमुपयुंजीत सेवेतसरसायने विहं अपिजरा व्याधि मिदौ वध इति विग्रहः एवं सति अस्य मये कुरंगाति स्था

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ष्ठान इति किंच स्थाने स्त्राक विषये शम वतां स्त माप्यतो ऽंगिनां स्त्रां गिनो रात्रीं रात्री रिद्यां च रात्रीमप भावाद्यनुसारेण
बलेन च व्य या मे व्यापारे यक्ष्णपय योगगमनो दौर्चसतीर्थ्य धि व रूपचवपसात्सस्य च राशि रस्याति भावः विपक्षो बाध
कमाह ज्ञेयपद्याक्लेश राज्ञ तिक्रमेणय या सादृश्य इत्यव्य यीभावेन जस मासः आरंभो व्यायामः क्षयसंपदो अत्यंत हाने गेहा नंत्वादिकी
दृशं अंगानामिति भावः तस्मात् स्माकमक स्माद्भै घासेंद्र नम श्लेपस्क इमितिभावः अनवित्रो च्यस्याधि क्लिष्टलात्व शक्ति मूलो व
स्तेना वस्तु ध्वनिः अतो द्वयानामगि नो औपगम्यं च गम्यंत इति सेसेयः ॥४४ प्रलितमाह तादिति ततस्मादरात्मार्थस्य अकार्पत्वात् वे
दृ नामी क्लि नारं द्विरु पाले भवान्मा वमंस्त नावम न्यस्व मन्यते र्माद्भि लुङ् आगतदात्त्वा डागमः कुतः यश्चै घउस्तानस्व तानि वस
तिक्लिष्टो दत्तानि वीक्ष्ये कपदे एकस्मिन्सद स्या सेसुप्ति ङंतपदत्त त्वेणे च निहंति हिनस्ति नीचैः करोति च अतिग्र्यत्वात्त अनुदा

ष्ठाने शमवतो रात्र्या व्यायामे रक्षि रंगिनो अपथ्या बलमारंभो तिदोने त्वायुसंपदः ॥४४ तदीक्षितारं चेदीनां भवां
स्तभवने स्तमा तिहिंस्त री नैकपदे पठेदात्तस्वरातिव ॥४५॥ मावे द्विपद सावे कौ जे तव्य क्ले दिरा द्विति राजयक्ष्मेरोगा
णां समूहः संमहीं लजां ॥४६॥ सेपाक्षिते फलेस्ते न संपदः पदमेदकः कोशैके नैव गुणि नावाणाः सैधा नमेष्यति ॥४७॥ ॥

तं पदमेकवर्जमिति तियक्षियबलाद्धेतिभावः ॥४५ न चामेकाकी किं नः करिष्यली ति मे तव्य इत्याह मावेदीति अ सौ चेदि राडे
कएका की नतो जेतव्यः स्त जम इति भावे द्विपात्तापि वेतैः कर्मकि मारि लुङ्न घस्मात्स चेदिराड्राज श्चेदस्य पद्मारा
ज्या चा सौ यक्ष्मेति वा राजयक्ष्मा क्षयरोग रोगाणां दंवमहीं मतां समूहः समहिरूपः यथाहवा नभ दः अनेक रोगानुग
तो बहुरोग पुरःसरः राजयक्ष्मा क्षय पूर्वो बो रोगराडिमि च स्मृतः नक्षत्राणां द्विजानां च से तो भूद्य दयं पुराय क्षं राजा राजेय
क्ष्मा रोगा ययं तततोन मह इति कुर्त पश्यति भावः एते न चिरस्य पापिन व्यसनी सुद्वमो दम बौधज इति निरस्तं ॥४६ अथ्याष्यस
वे रास्सम क्षितामेव द्याभ्या माचष्टे संपाक्षितेति संयाक्षितं फले लाभः शारण्येव यस्य सः फलेनामगराराज्यो रिति विश्वः सपदः स

॥६५ सत्या टीका

उत्तक्रमादिपत्रं पुनः प्रचारयामे दंकः राजुं विद्यावा शौवापा
स्तः शारक्षुराणि गौरसे पूर्णिश्ना य ता अवृत्ति न ग च नै न प्रै
द्योतक भौम पतिति क जंकेक मक्षजयजैन व वेश्यानिसे
श्रितमप किम नौमे कने विम्नवः अजापु य मात्रे बोधम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२१

येचेति। किं च येषाम्येकालपवनरात्रस्य रू किंतु मादृशः राजानः तमसत्वभावात्तो गुणात्मेकाऽतएव वृत्तेपि प्रदोषं तामसं एवं नचैवं घंक्तापा
स्यंतः सा स्वरूपादिति भावः भविष्यति गम्यादयः इति किं निर्भविष्यदर्थस्य कैनी भविष्यद्धर्मविष्यपोः इति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया
पथ्याद्यां गेर्जनीमुखं अनुपातिकृद्दि तिव स्त्रु नाले कार्य्यनिः राहोध्यांते गु साधमर्ण्यपोः इति षष्ठीप्रयोग तमः समसः प्रदोषेतु
ष्टरात्र्येरात्रादिति वैश्येती ९८ ननु बाणाद्यो समाभिरिदानीं कृतसंधानान् विरोधं तीत्यत्राह उपजाप इति ते नचैवेत्येतः अ
ल्पोपि उपजापो भेदः भेदोपजापाविपक्षमरः तापयाप्रोपचाः प्रकोपवतः तीव्राणादिनन्निलेः सान्त्रे नेधान्ति दधानानीव काष्ठं
दाविंधनं त्वैधइध्ममेधः समित्स्त्रियामित्यमरः आशुशुक्षणि पयोगीप्रज्वलयिष्यति हविर्णपं अंतवैराः संहिताः संततिरंध्रे सप्तधा विश्लिष्यंती

येवाम्येकाल्पलवनेरात्वरू किंतु मादृश तमस्वभावात्तैष्वनं प्रदोषमनुयायिनः ९८ उपजापः कृतस्तेन तानाकोप
वतस्त्वयि आशुदीपयितास्योपि सांध्यैनेधानिवानिलः ९९ ॥ ब्रूहि सहायः कोपीतं लोदीयान्नृपिगच्छा त्रितसंघं
यो भो धिमभ्येति महानद्यानगापगा १००॥ तस्य मित्राण्यमित्रास्ते ये च ये चोभयश्चपाः अभि

नीभावः ९९ ततः किमत्रआह ब्रूहीति ब्रूहत्सहायो महासहाय ((पुंकेत्वयि नेतेगं तारस्त्वामतोपरे ॥१०१॥ ॥
वा नक्षोदीपान् क्षुद्रनरोपि स्थूलहृरेत्साहिनायणादि लोपः पूर्वस्त्रिणश्चकार्थ स्यांतेपारंगच्छतितथ्याहि अपांस
महृआपं तस्य समहृहरत्वपरत्तेन गच्छतीत्याय पगानगापगागिरिनदीमहानधागंगादिकयासंभृयामिलितां
पांसमहृहआपं तस्य समहृहरत्वपरत्तेन गच्छतीत्यायगानगापगागिरिनदीमहानघागंगादिकयासंभृयमिलितां
अंभोनिधिमभ्येति इति दृष्टोप्येवं नागादकूमहावीरश्चे यस्तु किंतु वक्तव्यइत्यपि राब्दार्थः विरोधणासामान्यसमर्थेन
रूपोऽर्थांतरन्यासः १०० किंचु न केवलं रात्रौ असाध्यत्वं मित्रविरोधश्चाधिको नर्पाहसाह तस्येत्यादिद्वयेन ये च
तस्य चैव यस्य मित्रा लोनृपाः ये चातेतवामित्रान्नृपाः तउभये त्वयाभियुक्तं मामियात मनंचैवं गता गेगमिष्यंतिकर्मः २१

[illegible]

ततः किंमत्त आह मखेति इत्युमनेनप्रकारेण इदमश्वमुरिति पंचमसप्तपः मखे विघ्नाय मखे विधानाय सकलं
राजकं राजसमूहं गोत्रे द्वीपे स्वादिना वुअल्ख्याप्यन्नीमयित्वा हंत अजानारेर जानं श्रीओ युधि स्थिरस्य
वैयाप्रथमेनारिणा जानमजेनिनत्रं सके भावे क्तः ॥१०२ अलकुलो विशत्रुः कोदेषस्तत्राह संभाव्येति बंधुरेव
बांधवः स धर्मराजः अतिमत्स्य स्नानः स्कंधो पुष्पसंतं समानस्कंधमित्यर्थः तां सहायं संभाव्यामि सं धायपश
ध्वंस्यधुरें वरघुः स्कंधमित्यादिनासमासांतो च प्रत्ययः समासांता नो प्रकृतिलिंगत्वात् पुरुषव
द्विलिंगत्वेन पृथिवीद्रोते वीदुमिष्ठ तिकृते स्वस्थितेतः सत्तं नालट्टनयापाविविरोधे विश्वासघातो वधद्रोहश्च सा गा
मितिभावः विशेषणासमान्या नामस्कं न याग धुर प्रतीते समासोक्तिः १०३ ननु प्रतिश्रुत्याकरणे दोषः प्रागेव

स खविघ्नाय सकलमिष्ठ मुख्याप्य राजकं हंतेजातेन मजो तारेः प्रथमेनल्पयादि एा ॥१०२ संभाव्य तामतिभर
स्कंधं सबांधवः सहायमध्य रघुरांथ मैराजो विवक्तते १०३ महात्मानोनुग्रंकुं तिमजमानात्तिपूनापिसप
त्नीः प्रायपं स्वधिं संधवानश निम्नगाः १०४ ॥

परिहारेत्तु को दोषत्यतं आह महात्म न इति महात्मानो म
जमानानामृ शरणं गत्ता नरिदूनयनुत्रः ह्रतिकिं मत्त बंधूनितिभावः अर्थांतरंन्यस्यति सिंधवो महान्त घः समान
एकः पतिर्यासां ताः सपत्नीः तिसं सपत्न्या दिविषि नीपूनकारः श्चनगनिम्नगाः जिरि निर्झरालिअर्व्धिं प्रापयंति
स्व सौभाग्यनाम्नः प्रपच्छंतीति भावः अनः परिहारोप्यनहं इतिभावः १०४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

माटी·
१२

२

त्वं हि संप्रत्त पेस्ता मिपक्ष्यात्मार्थे न पापार्थ्यमावर्जयामेसत्त्वाह चिरादिति बलिनः स्वयं बलवतो पारिभुविविषये बला का
रोदंडः चिरात्त्रिकालेनापि सद्यो मामदिति भावः सिद्धये वक्त्रं वदलसिद्धये तिभवती तिरोषः अविमनसो विमन
सः सेपघमानां कृताः विमनीकृताः वैमनस्यं प्रापितो इत्यर्थः अनर्म नेच्छंदृश्चेतो रहोरजसो लोपश्चेति निविप्र
लयलोपौ अस्य च्वा वितीकारः रोषभंगेहस्यंयेषां तेष्टहहृदो मित्रा पित्रहृदुहृदो मित्रा मित्र योरिति निपातः छेद
स्याभिप्रायस्यानुवृत्त्या चिरात्तु रोषेण नास्ति दुःसाध्या आर्जव पि तु भरा काइ त्यर्थः अगमाप्रदत्वमा स्यात्तु मरः
तैः शत्रु दंडेनापि वशगो भवति मित्रं वैमनस्यं न सामाप्यापीति भावः ॥१०५॥ ननु सुहृत्कोपितस्तेषु कोपि बलीय इ
त्थं चिराद्धपि बलात्कारो बलिनः सिद्धये रिपु वेस्तेनु रुहृद्भिः साध्याः सुहृद्दो विमनीकृताः ॥१०४॥ मन्यसे रिपुवधः
श्रेयान् श्रीनपेनाकनामपिपुरोडाशत्रुं जाभिमं मिदिं कर्तस्सत्तेनरो ॥१०६॥ अन्मतेनाभवत्संतोमत्रस्त्रि
स्तत्राह मन्यस इति नाकिनां देवानां प्रीतये अरिवधः ॥ हविष पुरोडाशो मेधमंदर इव हृदयवध्दवपितो यो विवर्धना १०७
श्रेयान् प्रशस्यस्य श्रह इति श्रादेशः इति मन्यसे नो हपुरोडाशमुद्दा ह किं ओजिनो अननृ एव नाकिनो इह ईदृशो क
र्तृदृष्टेः कर्मणि को नाम इष्ट सिद्धिर्यागइ तिपावत पशेर्भि वृत्तेः वचित्त्वनीत्यादिनासंप्रसारणं अलंतरात्मतिपर्णी हंस
च्य पादान्प्रत्ययः शत्रुवधा सपि श्रेयस्करः याग एव नाके नो भृत्यापि शत्रुवधस्य स्तुकोत्तादिति भावः १०६॥ तथा पि द्वि
मतानि नो तेषां किं एकाः पिहलहृपा श्रेलोभ कौरतेह श्रोअम्मतं भितत्र अमतेनामसंतो विद्वांसः मं त्रा यचवजिह्वा ये पौते
पुनं न सिद्धि कुश्राग्निशुमन्नाजि वः सारजिद्रुस्सु जिद्वो हवि वाहलाणि वेजयती सत्यपुरोडा शादिके जुहूति तो देवहति रोषः
पातो भिस्य संवंधात मंदरहवहरयो भपानदेङः हरोधः लानेत्यादिनाकिन्तर्वेषनि पान गतो विद्व नपद्द मितस्य
मपितस्त्यस्वार्थे सिद्धे वअंधोनि धेर्वनानायो मैत्री लंकारः एव मम्वि मंयनेनाम्न तम्सादिति सितिपताः कोर्माला

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मानापाणाकश्चिन्मबंधोपिदुस्तवाधीत्या ह्रमगीष्पमिति प्रतीक्ष्यायैतज्यायै यज्ञः प्रतीक्षस इत्य मरः सितघस्रे पितभणि स्पेविभा
विभाषास्वस्त्यसोरितिविकल्पा इलजू भावः मातत्पत्त्रस्यांस्त्व सेतिषलं तेतवस्त्रनोः त्रात्तमागां स्पपराधान आगोपराधोमंतुरित्य
मरः साहिष्णे इति त्वेपाय त्यात्तश्रुतेमृति सान्तंततस्मती क्षपत्ति पालनीवंन स्तुष्या हीचस्मारणा। दितिभावः।१०८।। स
त्पमत्तिप्रत्तिश्रुतेर्कि लअस्तो मत्तकादौधृत्यादापित्ति हास्ति नमैवस्पात आह तीक्ष्णे त्ति सतः सत्तुरुपस्प बुद्धत्ती क्षपा नि
त्रिता स्पादृत्तिविध्यध्याहारः एवमुन्नरत्नावित व्याप्यरुतु दनीत्स्रुत्र दृत्त्या स्त्रवन्मर्मच्छ दिनीन भवेत अहिंसेवपरे पीड
वाहित्य र्पः कर्मव्यापारः प्रतापवनेतेजा स्विमपदस्मात वरस ताधीनुस्मानवाग्मिनोवनुः सतो वागेकाएवहृपेस्मा रया
गीसत्य मेववदेदित्यर्थः अतः सत्यसंध स्य प्राति श्रुतार्पहानिरेतिरत्वहे तिभावः अतःप्रह्लतापावेन नः अप्रह्लतानां बुद्धिक

महिष्ठेत्रात नागोतिस्तनो स्तइति यत्वयामनीक्षपंनत्मतीदृष्यायेपितच्छलेप्रतिश्रुतं १०८ जीदृष्याकाद्रेतरात्तु
ङ्किः कर्मस्यांतं प्र ताय वतनो पताथि मनःसौख्यवागेकावाग्मिनः सतः १०९ स्वयं कृतप्रसादस्पतस्या न्हेमानु
मातिय सत्पया वधिमप्राप्य नीतो मालेन वानपि ॥ ११० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मिमनसा चेत्यत्य धर्मादौपस्थापकमादीपकालंकारः प्रकृतानां प्रकृतानां तु समत्वे तुल्ययोग्यतौ पम्यं गम्यते यत्र
दीपकं तान्निगद्यते इति लक्षणात् तेनुव्याद्दीनां शास्त्राद्विस्मिति व्यतिरेक स्त्व व्यक्तते १०९ अत्रा कस्यच्च्या कालेचैधकथ
एव इत्साहस्व यम्भत्तिकिंचअहो भानुमानि वस्वयंकृतः प्रसादोऽनुग्रहः प्रकाशश्च यस्य तस्य चैधस्य अतायसम
पावधिंत्तमत कालावसान मप्राप्य भवानपिताळं नशाकः तोषाच्चव हव्याः प्रमाषकीर्तिभ्यां अन्पेनकिंचित्कालमिति
भावः॥ ११०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१८

मा॰ टी॰

ताह क्रिमस्यंतो नोपेसैव नेताह कृत्वेमी किं त्वदृक्षस्य विदः कार्यज्ञा विधितांश्च प्रणिधि यं तर तिप्रणिधिमः गूढ चारिणः
प्रणिधी गूढ पुरुष इति हलायुधः त इवेष्टि तीर्थानि मंत्री घृष्टा द राह्या ... लावता रे व मं
त्रा घ ष्ठा द रास्वापि पुण्यक्षेत्रे तपापात्रे तीर्थे ख्यादि ति हलायुधः ते षेतः प दस्था नेपा द प्रहृतेपं च कृत्वा महतो दुरव गा
हस्य च द्विष न्न शत्रु रेव अ भत स्पत लं स्वरूपेण मा पा मिति यावत अ र्थः स्वरूप पो र स्त्री त ल मित्य मरः विद्वांकुवंह वि
हं त्व ह्नि दंत दि द शा ने लो द्वा वि संकु वीलि त्यन्यः तरस्या मिति वि कल्पादा मनपत्ययं तो निपा तः ओं सद्भव स्त्रात्रौ कृत तीर्थस्य
हस्यवे शा ला पतजागेनः प्रविश्यपवशे ते सर्वं ... परं परितह पकालंकारः ११२ आ व रूप के चै न द्दिप्याह अगत्व नैति
उन्मत्त वे उ त्थाक्त्रो नी क्रियाश्त्रा विहृद्य पदस्वा सरूपक प दम्भेदे पो वित्व ल्प व्यवहारो विद्वति पा वे त स नास्ति य स्यां सा अ

कृत्वाकृत्यविदस्तीर्थे पुंतः प्रणिधयः पदं विदांकुर्वंत्व महतस्तत्त्वं विदि षदंमसः १११ ।। अनुत्सूत्रपद
न्यासा सद्वृत्तिः सन्निबंधना शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा ।।११२।। ।। ।। ।। ।।

नुत्सूत्र पदन्यासानीति पूर्वकुसर्वव्यवहारे पर्याः अन्यत्र ओ गुत्सूत्र पदीनाम अनुत्सूत्र सूत्र न्यादु रहस्यप संख्या नयौ रपे
दो यास्र त्राद्वा रै रेव सर्वापेम्र तिपादक न्यासो व्याति व्याख्या न यप विरोधो यस्यां तो न पो का से तिपप्यार्थे कल्प
न्या श्री म ना व हि भि र्भ ता मा ता दि जी वि का य स्यां सा सद्वृत्तिः अन्यत्र सती वृत्तिः काशिका व्याख्या त्र व्याख्या नम
पवित्री यो यस्यां सा च निर्ग्रंथन जी व न यो रित्य वैजयंती सम्यक् निबंधनानि अनुजीव्यादीनि क्रिया वसाने षुद
त्ता नि गोणी प णादि रा ण्य तीक परि तो षि कदाना नि य स्यां सा एतद्व दना धिनि बंधे चे त व चन व्याख्या
ने मित्ता ह्याण्यो द्दृष्टव्य अ यसेति बंधनं भाष्य ग्रंथो यस्याः सा एवं भता पि राजनीतिः राजा द्दत्तिर पशतः स्पशो चारो
यस्यां सा अप गत स्पशा चे त त्प पा चै व नो म न्रेत्र तः स्पाः शो स्पर कृत्च्यानदृति हलायुधः अ निघु प्राज्ञः स्परा
स्त्री रंभ स मर्थं क रूपौ द्वौ स संदर्भो ग्रंथो यस्या सा अपस्पशा विधा व्याकरण विद्येवनो भाति न शोभते तस्माच्चा

१८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

।।३८।। [illegible]

नकेवलंयास्मत्वेपरहृतीत स्तोनमपि तत्पनापश्यं कार्यमित्याह अज्ञातेति किंच अज्ञातेदोषैः ज्ञातमर्माभिः दोषज्ञैः
स्वयंपरममहत्तैः अभिव्यक्तानि मेघा स्नेपक छितेराासनायतेद सा त्वाद् अनिर्व्याप्तकुटाणि पद्म लिखितानि येवा
तैः उभयवेत्तेरू भयत्रमेछे त्वामिति च वेतनेवृत्तिर्येषां तैः उभयत्रजीवित्तग्राहिभिः मेघन गरवास्त्वसमर्थ्यैः स्वर्पः भन
योमर्मचेत्तने मित्यमरः स्त्रीत्रौः संबंधिनः समेवायेसमवं वंतीतिसमवायिका सेघमुख्याः सच्चित्तादयः समवायान्स
मवैति इति टक उद्दश्याद्विवामतेदत्तहत्ताः अस्मात्परेषां लिखितानि ऐतानि हितानि इत्यर्थः द्रवचित्ता मे घा
विघट्टनीयाः ।।११३।। उवेपिवां सीतिकिं च उपाय तैः कार्यं पापघ्नकुशलैः तवचरंतीति चरैः गूढचारिभिः पचावच
स्कार्यणि निस्वयासेहेक प्रयोजनानि राजेन्द्रानोसमहो राज्यकार्याणि गोत्रीः दौष्कु साद्द्रि नावृत्त अज्ञातरात्रौ ऐमा
मज्ञातरात्रवागुप्तीह्र प्रस्थे उपेयिवांसि प्राप्तवंती उपेयिवाननाश्वानेनूचानश्चेति कस्वप्रत्ययांतो निपातः क
अज्ञातदोषैर्दोषज्ञैरूद्दृश्योभयवेतनैः मेघाराज्यौरस्मिन्यासके शासनैः सामवायिकाः ।।३।। उपेयिवासि कर्तासि पु
रीमाजातरात्रवीरराजन्यकान्गुपापघ्नैः कार्याणि चरैरस्तव ११४।। सविशेषं सतेपांडो भक्तिं त्वयि चित्तं त्वति
वैरपयितारस्तरलाः यद्हाक्सविदोवियदामध्येसहसंस्कृत्ये ज्ञेविम भजन्तुः बलिपुष्पकुलादिवाम्यपुष्टैः पर्था
गस्माद्दृचैरपप्रातिवितानैः ११६।। स्वयंमत्सरपा ×
तारः करिष्यंते तस्मान्नः कर्मलोलुपरूर्द्धप्रस्थे अस्माकंमहद्राजन् पु
कार्यमविष्यातिदुर्द्धरयात्रापाजानेनसत्रह्नेस्तगंतयं इति रूहेसंदिष्टपततत्रसर्वमेलयितव्यंस्त्वया ११५।।
ननुतत्राध्वरकर्मलोके प्रसिद्धकाराहस्ता शैकात्रैव महत्फलहवीजं संभावयति सविशेषमिति पांडोः सुतेषु
धिक्षुरस्मद्विशिष्टेलपिसविशेषयण्यात्याभक्तिं चित्तं यतिसन्निमरत्ताश्वपलाः मत्सरिणोद्विषवंतः पूरे स्यात्र व स
यमेवदैवायितारः वैरंकर्तारः स्यरस्त्वैरंकलहास्त्रकपयमेवेष्य करणेइति कस्यपतनः कर्तारित्युदा ११५।। किंते स
विदः खामिनन वेदिनः स्पः तैर्मनुष्यैर्बलिपुष्पकुलात्काकुलात्काकेलकरपार छब लिं धूपसत्कृतमोजा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भा॰टी॰ १९

अप्यप्रतिलितं निगमयन्नाह शिशुपालवधे प्रथुके सहजेति सहजे स्वभाविके चापले दुर्विनीतत्वे अनवस्थितत्वे च चपलः पारदे स्त्रीघ्रे
दुर्विनीतेन वस्थितेः इति वैजयंती तेन वृद्धोषेण समुद्धतः दृप्तः स हासो गरुडश्च पक्षः पार्श्वगरुत्ताः साध्यसहायबलभि
त्ति दृ इति वैजयंती चलितः अस्थिरः दुर्बलः पदानि यस्य स अहो यस्य महत्तं दृष्णाः गात्रुवर्गः तव दुरासदवीर्यविभावसौ
दुःसहतेजो वह्नौ वीर्ये शुक्रे प्रभावे च तेजः सामर्थ्ये प्रोर विसर्पे वह्निर्विभावसू इति विश्वः शालभतां पतंगत्वं समो
पतंगः शलभ मावितमरः लभतां गच्छतु रूपकालंकारः कृतः किलेति बिनहते ११७ इतीति सहारः इतिहृत्त्वे किराकलितार्थ
विस्तृतार्थां अनुगतेन गमार्गेनीतिमार्गानुसारिणीं दुर्नयस्य बलमद्रावधुक्ते स्फीतिभावः अर्गलोनिवारये श्रीः इति
वैधर्म्यविरूपकालंकारः तद्दिच्छंगोर्गलं ननेत्समरः अन त्ववज्ञापितम्बु देहरेः कृतानंदा उक्ते उरस्थले नियतनि

सहजेचापलदोषसमुद्धतः स्खलितदुर्बलपदोप्यपरिग्रहः तव दुरासदवीर्यविभावसौ शलभतां लभतामसुहृद्गणः ११७ इति विराकलितार्थाम्नोर्द्धी वाचमेनं भगतवनयमार्गोर्गलां दुर्नयस्यनरकरिपुरूर स्थलीवुधैरुहस्थितोरः स्थलनियतनिवेशां श्रीः श्रुतां शुश्रुवाते ॥११८॥

षणया नित्यावीश्रोतपाश्रियाश्रुताना स्यापति मंत्रगुप्तुक्तिः उद्धवस्येमामोद्धवीं रनांपर्वोक्तांवाचं शुश्रुवान्
भाषायां सद्वसप्तृ इति क्कलप्रसय उद्धवरेवचक्कै कृतात्तः सतः अ व्ययसर्वनाम्नामकच्छपाकूटिरिति अक
च्प्रत्ययः उद्दिष्टादासनाद्वल्यितवार उद्धेनद्ध्येकर्मणीत्यमस्नुद्राहरण मेतत तुरूपकानुप्रासादेलंकारोमालि
नीवृत्तं इति श्री पदवाक्यप्रमाणपारावारीण श्रीमहोपाध्यायकोलचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां माघका
व्याख्यायां सर्वंकषाख्यायां समामोद्धितीया सर्गः ॥२॥

राम॰ १९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=06.12.19 12:38
,TRANSFERRED=2019/12/06 at 12:44:53
,PAGES=41
,TYPE=STD
,NAME=S0002305
,Book Name=M-440-SHISHUPAL VADHAM
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection